

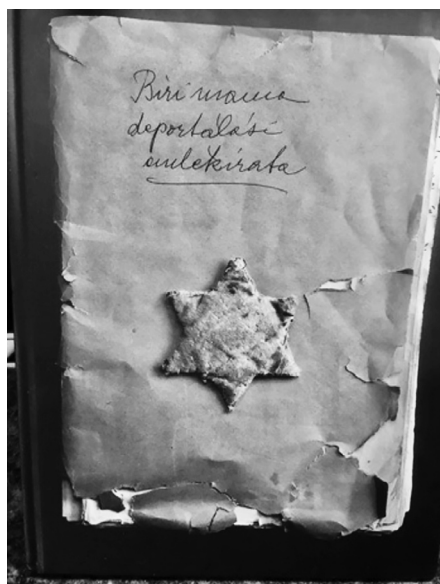
Louise O. Vasvári

*Családi mikrotörténetek és a 20. századi
Magyarország társadalomtörténete:
Biri mama deportálási emlékirata (1949)
és a Sorsfordulók című Kieselbach-sorozat*

BEVEZETÉS

2020-ban a Kieselbach Galéria negyvennyolc oldalas deportálási emlékiratot jelentetett meg, amit eredetileg 1949-ben írt le kézzel egy jegyzetfüzetbe Kelemen Albertné, született Reményi Irén Irma (1884–1969).¹ Az emlékirat címe, ami ugyanazzal a kézírással szerepel az eredeti borítón, mint amivel a füzet belseje is íródott, egyszerűen csak *Biri mama deportálási emlékirata*, a borítólap belső felén pedig ez olvasható: „özv. Kelemen Albertné, született Reményi Irén Irma élettörténete az 1944. évi deportáció alatt és utána, a hazatérés hónapjaiban, a mai napig 1949 június 7-én”. A szerkesztők a nyomtatott változat belső címoldalára egy idézetet helyeztek el a szerzőtől, „Haza, Istenem, csak haza segíts engem!”, amit találó és metaforikus értelmű második címnek vehetünk, hiszen a szerző ismételtelen arról ír, hogy a deportálása közben folyton kínzó honvágy gyötörte, még a legelviselhetlenebb megpróbáltatások közepette is.

A *Biri mama deportálási emlékirata* a harmadik kiadvány abban a sorozatban, amit Kieselbach Tamás műkereskedő, művészettörténész és műgyűjtő hozott létre *Sorsfordulók: a 20. századi Magyarország drámai pillanatai* címmel. Kieselbach célja a sorozattal az volt, hogy bemutassa a 20. századi történelem négy fordulópontját: az 1919–20-as éveket, a holokausztot, 1956-ot és 1989-et. A sorozat második kötetének, a *Tamás könyvének* a bevezetőjében Kieselbach a következő szavakkal fogalmazza meg a sorozat célját: „Érzelmileg átéltük ezt a drámát, beemeltük a szereplőket saját univerzumunkba. Azt hiszem, erre lenne szükség: érzelmileg újra átélni Magyarország nagy, 20. századi drámáit, és így feloldani az ezekből táplálkozó, ma is meglévő problémákat.”

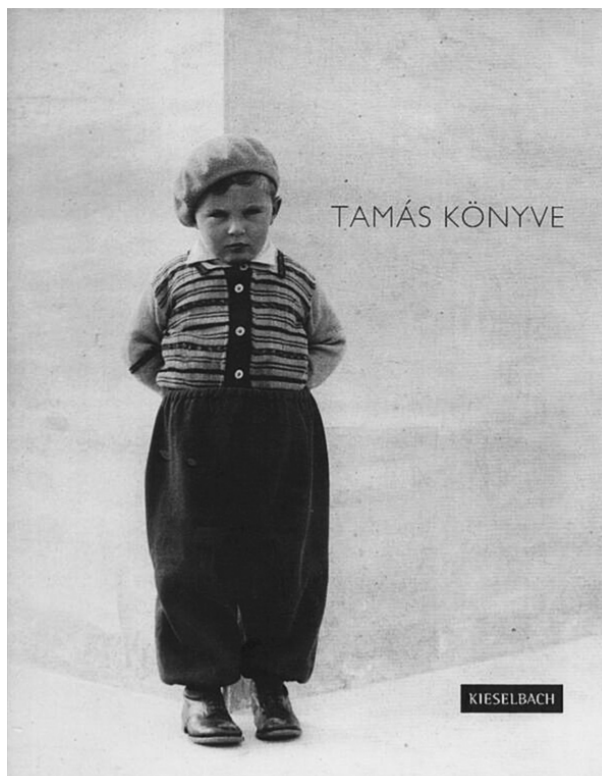
Nekem azzal, hogy részletesebben is elemzem Reményi munkáját, három célom van. Először is, és ezt fogom a legrövidebben tárgyalni, szeretném meghatározni, mi a *Biri mama* megjelentetésének a szerepe a Kieselbach-féle sorozatban. Másodszor, szeretném az emlékiratot gazdagabb kontextusba helyezni, mint amit ebben a luxuskiadásban kapott: ehhez konkrétan bergen-belseni és a cellei DP-tábor (*Displaced Persons' Camp*, azaz lakóhelyüket elhagyni kényszerültek gyűjtőtábor) későbbi dokumentációját fogom segítségül hívni. Harmadszor, mivel sem Reményi saját írása, sem pedig a Kieselbach-féle kiadás utószava nem helyezi el Reményi életét az 1944–45 előtti és utáni évek tágabb kontextusában, ezért megpróbáltam elvégezni Reményi életének gyfajta narratív rekonstrukcióját, azok-

nak a töredékeknek az alapján, amiket sikerült Reményi családtörténetéből megtudnom, hogy így nyújtsak mélyebb betekintést Reményi családjának összetett privát történetébe mint olyan mikrotörténetbe, ami a véres 20. századi magyar történelem első felében a makrotörténelem avagy a nyilvános történelem részévé vált.

Ebben a tanulmányban elsősorban a *Biri mama*-emlékiratra összpontosítok, de mivel ez egy sorozatban jelent meg, aminek olyan erős címe van, mint a *Sorsfordulók: a 20. századi Magyarország drámai pillanatai*, ezért érdemes azzal kezdeni, hogy az emlékiratot elhelyezzük a sorozatban öt megelőző két kötet kontextusában. A Kieselbach-sorozat első kötete, ami az 1956-os forradalom ötvenedik évfordulójának alkalmából jelent meg, egy talált napló, amit egy tizenéves fiú vezetett a forradalom eseményeiről, amiket a háborús tudósítások és kalandregények stílusában dokumentált, és fényképekkel és rajzokkal is kiegészített. Molnos Péter művészettörténész – aki a *Biri mama* utószavát is jegyzi – volt az, aki 2002-ben a budapesti Ecseri bolhapiacra megvásárolta a naplót, amiből még a szerzője teljes neve sem derült ki. Alighanem egy szokásos éves lomtalánítási akció keretében dobhatták ki, aztán egy guberáló megtalálhatta, és eladhatta a piacon. Kieselbach és Molnos 2006-ban jelentették meg a szépséges faksimile kiadást anélkül, hogy tudták volna a naplószerző nevét.² A név azonban – Kovács János – nem sokkal később mégis napvilágra került, egy csomó érdekes körülménynek köszönhetően.³

A Kieselbach-sorozat második darabja, ami egyben a sorozat első holokauszt-témájú kötete is, a *Tamás könyve*.⁴ Ez egy igen különleges, dokumentumértékű mű, ami nagyon más ugyan, mint Kovács János naplója, de szintén talált kötet, és nem azért, mert elveszítették vagy eldobták, mondván, már nem kell, hanem mert elrejtették, ugyanis tragikus családi titkokat őrzött. És, hasonlóan a *Biri mamához*, ez a kötet is egyetlen ember történetén keresztül szemlélteti egy egész korszak történelmét.

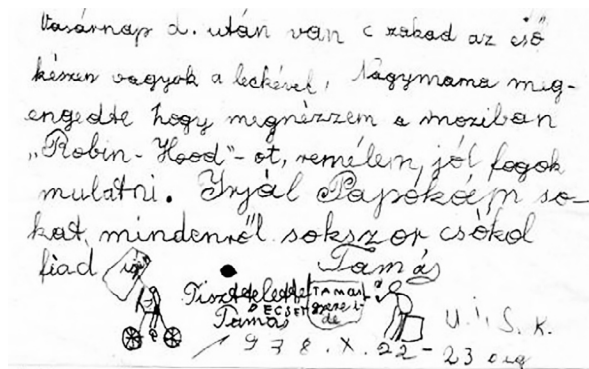
A címben szereplő Tamás Hábermann Tamás volt, aki 1929-ben született Baján, zsidó családban. Apja, Aladár Rómában és Bécsben orvosnak tanult, majd dolgozott Németországban, 1933-ban pedig Olaszországba ment a feleségével és a kisfiával, hogy ott keressen munkát. Olaszországban katolikusnak kereszteltette a fiát, ám 1936-ban a szülők elváltak, és a válás után két évvel az anya és a fia visszatértek Magyarországra. Aladár 1933-tól kezdve kapott fényképeket a Tamásról, aki aztán 1936-tól kezdődően rendszeresen írni kezdett az apjának, és leveleivel együtt bájos fényképeket is

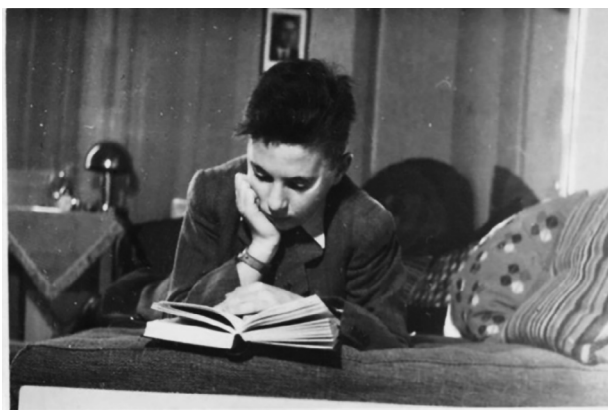
küldött magáról, amint hintázik, kerékpározik, úszik a Dunában vagy épp cserkészegyenruhát visel. A leveleiben megjelennek a gyermeki örömök („ha látnád, hogyan biciglizem, papikám”), de szomorú dolgokról és álmokról is ír, például hogy mennyire hiányzik neki az apja, és hogy ő is orvos szeretne lenni.

Mindeközben Aladár a válása után feleségül vett egy olasz nőt, akitől 1943-ban lánya született, Anna Maria, aki apjához és nagypapjához hasonlóan később orvos lett, valamint zongoraművész. Aladár élete hátralévő részét Olaszországban töltötte, Anna Maria elől eltitkolva zsidó származását és múltját; Magyarországról mindig csak annyit mondott neki, hogy „*to in quel paese di morti no ci metterò più i piedi*” („én a halottaknak abba az országába be nem teszem a lábam”). Anna Mariának mindössze annyi kapcsolata volt Magyarországgal, hogy egyszer járt ott az édesanyjával 1956 nyarán, és akkor találkozott apja lánytestvérével, Incivel.

Anna Maria csak 2003-ban, sok évvel szülei halála után fedezte fel a fémdobozt, egy bank páncélszekrényfiókjában jól eldugva, benne mintegy száz családi dokumentummal az 1936 és 1945 közti időszakból: levelekkel Aladár szüleitől, és levelekkel, amiket Tamás, az Anna Maria számára ismeretlen féltestvér írt az apjának, de talált egy köteg elrejtett

Egy levél és fényképek,
amiket Tamás az apjának küldött
[Tamás könyve. Budapest, Kieselbach, 2010.]

fényképet és még iskolai értesítőket is. Semmit nem tudunk meg arról, hogy Tamás anyja, Klein Rózsi miért hagyta a fia nevelését az anyjára, vagy hogy Aladár miért nem hozta el a fiút Magyarországról még jóval 1944 előtt. Anna Maria, aki nem tudott magyarul, végül megtanulta a nyelvet, Magyaror-

szágra utazott, és sok-sok évet töltött azzal, hogy megpróbáljon többet kideríteni az elveszett magyar családjáról, főképp nagynénje, Inci segítségével, akiről kiderült, hogy ő volt az egyetlen a családból, aki életben maradt, túlélve Auschwitzot, Ravensbrücköt és egy lipcsei munkatáborát is. Tamás még nem volt tizenöt éves, amikor a nagyanyjával együtt deportálták, és ezután teljesen nyoma veszett. A dobozban voltak dokumentumok a háború utáni időkből is, amikor Aladár megpróbálta kideríteni, életben maradt-e a fia. A fémdoboz utolsó, titokzatos darabja egy vöröskeresztes formalevél volt, 1946. január 12-re kelteztve, ami arról tudósított, hogy Tamást a nagyanyjával együtt Auschwitzba deportálták, és hogy „visszatérése immár alig remélhető”.

Anna Maria, akit megihletett apja történetének a felfedezése és az emlékek is, amiket egyetlen magyarországi utazása során, közvetlenül az 1956-os forradalom előtt szerzett, először egy fiktív szerelmes regényt írt *L'ultime lettere per Tibor* (Utolsó levelek Tibornak) címmel 2001-ben. Ez egy olasz lányról és annak magyar szerelméről szól, aki harc közben elesik 1956-ban.⁵ Ezután megmutatta a fémdobozban lévő történeti dokumentumokat a Milánóban élő Tóth Ildikó fordítónak, aki Kieselbach Tamás figyelmébe ajánlotta őket, utóbbi pedig beleegyezett, hogy anyagilag támogassa a dokumentumok kiadását. Ők hárman jegyzik közösen a *Tamás könyvéhez* írott előszót. 2012-ben Anna Maria egyedül publikálta a könyv olasz fordítását, *Il labirinto di carta* (A papírlabirintus) címmel. Az olasz interjúkban úgy hivatkozott a könyvre, mint ami egyfajta levélregény, vagy „un romanzo documentario o documentario, che si fa romanzo” („dokumentumregény, vagy dokumentum, ami regénnyé válik”).⁶

A Hábermann család tragikus története nemcsak a holokauszt magyarországi történetét példázza, hanem ennél is erősebben azt, hogy mi az ára annak, ha valaki beáldozza saját identitását az asszimiláció érdekében, valamint hogy egy ilyen eltitkolt életnek az árát a következő generációk is fizetik. Véget nem érő azon történeteknek a száma, amelyek arról szólnak, hogy zsidó származású magyarok hogyan próbálták meg elrejteni származásukat az emigrációban, de van egy, amely különösen hasonlít Hábermann Aladáréra, és szintén Olaszországhoz kötődik: ez Alessandra Farkas *Pranzo di famiglia* (Családi ebéd) című 2006-ban megjelent műve, amelyet édesapjáról, Paolo Farkasról írt. Paolo Farkas egy igen kiváló és vagyonos zsidó család sarja volt, akinek apját Auschwitzban ölték meg, anyját pedig Budapest utcáin, a holttestét a Dunába vetették. Farkas úgy küzdött meg a

traumájával, hogy eltitkolta a múltját, bár titkát végül nem vitte magával a sírba, hanem elmondta a lányának, amikor az tizenegy éves volt. A lány később azt írta, hogy ez a vallomás megváltoztatta az életét. Ironikus módon egy hasonló, családi titkokkal teli történet ismétlődik meg Reményi Irén családjában is, bár erre semmiféle utalás nincs a *Biri mamához* írt bevezetőben, mint azt nemsokára tárgyalni fogom a tanulmány befejező részében.

BIRI MAMA DEPORTÁLÁSI EMLÉKIRATA A TÖRTÉNETI HÁTTÉR KONTEXTUSÁBAN

A Kieselbach-féle *Biri mama* egy elegáns, különösen nagy, keményfedelű művészeti könyv formátumában („coffee table book”) jelent meg – azaz körülbelül kétszer akkora méretben, mint amekkora az eredeti jegyzetfüzet lehetett –, az egyik oldalon a kézírásos szöveg faksimile kiadásával, a másik oldalon pedig annak nyomtatott verziójával. A kettős szöveget Molnos Péter művészettörténész utószava egészíti ki, ahol Molnos röviden összefoglalja a könyv tartalmát, és hasznos történeti adalékokkal is szolgál, de arra nem vállalkozik, hogy a szöveget akár a közvetlenül a háború után született emlékiratok kontextusában, akár annak relációjában vizsgálja, hogy vajon számított-e a társadalmi nem (*gender*) a holokausztban.⁷ A kötet Biri mama néhány háború utáni fényképével zárul, amelyeken a leszármazottaival látható, de a legtöbb képhez nincs képaláírás, és egyikük sincs datálva. Egyetlenegy kép van csak, ami feltehetően még a deportálása előtt készült Reményiről, de további háború előtti képek nem kerültek bele a kötetbe – talán mert nem maradt fenn belőlük egy sem. Ám a legfájóbb hiány, hogy semmiféle kísérő dokumentáció nincsen arról, mi történt a szerzővel az emlékirata által felölelt időszakot megelőzően, illetve utána. Arról sincsen semmilyen információ, hogy a családjából ki és hogyan őrizte meg a kéziratot, és hogyan történt, hogy hetven évvel a megírása után végül kiadták. Az, hogy a szerző életéről nincsen további elérhető információ a kötetben, igen meglepő, hiszen Reményi mindkét fia közismert személyiséggé vált, bár igen eltérő életutat jártak be.

A *Biri mama deportálási emlékirata* nem mondhatja el magáról, hogy egyedi történeti dokumentum vagy irodalmi mű lenne, ezért a mai olvasóban felmerülhet, vajon mit tudhatunk meg ebből a tragikus, de sajnos igen szokványos deportálási történetből, vagy akár a többi hasonló történetből, amelyek szintén nemrég kerültek kiadásra, és amelyek

Reményi Irén fényképe, dátum nélkül, de feltehetően a deportálása előtti időszakból
(*Biri Mama deportálási emlékirata*. Budapest, Kieselbach, 2020)

egyike sem tett hozzá érdemi új információt a történeti tényekhez, csupán egy újabb szenvedéstörténetet mondanak el, azt kockáztatva ezzel, hogy fájdalmas olvasásuk pusztán gépies gyakorlattá válik. Péntek Orsolya a *Biri mamáról* nemrég publikált rövid kritikájában⁸ megpróbálja megválaszolni a kérdést, mi az értékük ezeknek az emlékiratoknak, amelyek alig nyújtanak bármiféle új ismeretet, és azt hangsúlyozza, hogy minden egyes egyéni tanúságtételnek egyedi értéke van. Amellett is érvel, hogy bárkinek, aki ilyen tragikus történeten ment keresztül, joga van tanúságot tenni, nekünk pedig kötelességünk, hogy meghallgassuk. Péntek nyomatékosan hozzáteszi, hogy bármelyik tanúságtételben lehetnek még olyan ismeretdarabkák, amelyek legalábbis árnyalhatják azt, amit már tudunk. És csakugyan, Reményi emlékirata sajátos érdeklődésre tarthat számot, ugyanis arról ír, hogyan élte túl hatvankét éves zsidó nőként Bergen-Belsent, ami páratlan történet abból az egyszerű okból, hogy a nők ennyi idősen rendszerint már az első szelekciót sem éltek túl, kivéve azokat, akiket a kivételezett státuszuk vagy a szerencsájuk juttatott ilyen különleges helyzetbe. Mint azt nemsokára tárgyalni fogom, Reményit több szarvasi zsidóval együtt átírányították Strasshofba, és noha onnan végül továbbküldték őket Bergen-Belsenbe, nem estek át szelekción, és ruhájukat és holmijukat is maguknál tarthatták az *Ungarnlager*ben, amit eredetileg olyan foglyok elhelyezésére szántak, akiket ki akartak cserélni. Akármilyen rosszak voltak is a körülmé-

nyek az *Ungarnlager*ben, a rabok ott egészen a legutolsó hónapokig jobb körülmények közt éltek, mint azok, akik a tábor többi részében voltak.

Hirtelenjében csak két, Reményivel körülbelül egykorú nő jut eszembe, akik tábori emlékiratot írtak, és ők mind a ketten különleges státuszú rabok voltak. Az egyikük Elsa Bernstein (1866–1949) német szerző, aki három évet töltött a theresienstadti *Prominentenbau*ban, amit olyan embereknek tartottak fenn, akiknek a hatóságok különleges státuszt ítéltek meg; a másik Gemma La Guardia Glück (1881–1962) ravensbrücki túlélő, aki 1961-ben *My Story* címmel jelentette meg emlékiratát. Utóbbi a legendás olasz-amerikai New York-i polgármester, Fiorello La Guardia nővére volt, a két testvér New Yorkban született zsidó olasz anyától és katolikus olasz apától. Elsa Bernsteint már idős, hetvenöt éves, törekeny és vak asszonyként deportálták Münchenből, mégis sikerült megírnia a *Das Leben als Drama: Erinnerungen an Theresienstadt* (Az élet mint dráma: emlékezés Theresienstadtra) című emlékiratát közvetlenül a szabadon bocsátása után úgy, hogy egy speciálisan vakoknak készült írógépet használt, de a könyvét csak 1999-ben adták ki.⁹ Glück harminchat évig egy magyar zsidó feleségével élt Budapesten, és két gyerekük is született. Egyik lányával és unokájával együtt internálták Ravensbrückbe mint különleges rabokat: a nácik azt remélték, hogy majd becserélhetik őket német foglyokra, ez azonban végül nem történt meg. Hatvannégy éves volt, amikor Ravensbrückből szabadult, de a háború utáni élete sem volt könnyű. Nehézségei támadtak az Egyesült Államokba való visszatéréssel, a korabeli törvények szerint ugyanis a házasságával elveszítette amerikai állampolgárságát, amit végül csak azért kapott vissza, mert a férje elpusztult Mauthausenben. Csak 1947-ben tudta New Yorkba költöztetni a családját, négy hónappal azelőtt, hogy a fivére meghalt, és élete fennmaradó részét szűkös körülmények közt élte le. 1962-ben halt meg, körülbelül egy évvel azután, hogy publikálta az emlékiratát.¹⁰ Bernstein és Glück írásaival itt nem foglalkozhatom részletesebben, csak azért említem, hogy összehasonlíthassuk őket Reményi munkájával, bár fontos különbség, hogy Reményivel ellentétben mindkét nő kereszténynek tekintette magát, és ezért komoly problémát jelentett nekik megküzdni zsidó származásukkal.

A nők holokausztról szóló élettörténetírását egyes történészek gyakran azzal az indokkal utasítják el, hogy túl személyesek, túl szubjektívek, vagy nem eléggé egyetemesek ahhoz, hogy jó irodalomnak vagy megfelelő történeti forrásanyagának tekintsük őket. Ilyen értelemben első, felszínes olva-

satra a *Biri mamának* sincs túl sok információs vagy esztétikai értéke, mármint azon túl, amit már olvashattunk más, hasonlóan rémisztő beszámolókból. Stílusa sem irodalmi, inkább komor, epizodikus és kronologikus, ahol az elbeszélést még időnként sem szakítják meg párbeszéddek vagy anekdoták, inkább teljesen magára az elbeszélőre fókuszál, aki alig vagy egyáltalán nem megy át semmiféle személyiségfejlődésen, és nem is reflektál önmagára, azon kívül, hogy a végén azt állítja: szenvedése ellenére a felszabadulás után visszautasította a gyűlöletet. A szöveg a szokványos történeti elbeszélés helyett a kulturális emlékezetnek egy eltérő módját mutatja be azzal, hogy a saját, személyes traumatörténetnek ad prioritást, egy olyasfajta emlékezésnek, ami szenvedélyt és érzelmeket idéz meg, így járulva hozzá a nők életének gendertörténetéhez. Reményi deportálásának története – amit a jelen tanulmány a családtörténet részleteivel egészít ki, amelyek mind a kéziratból, mind a publikált változatból hiányoznak – így részévé válik a holokauszt nagy történelmi tragédiája társadalomtörténetének.

Mivel Reményi Irén – akit mindenki csak Biri mamaként ismert – 1949-ben írt deportálási emlékirata semmilyen jelentős új történeti részletet nem kínál a mai olvasók számára, leginkább amiatt lehet érdekes, ahogyan a főszereplő bemutatja a traumáját és a felszabadulás után közvetlenül is folytatódó szenvedéseit. Érdekes lehet az is, ha ezt az erősen önmagára fókuszáló elbeszélést összehasonlítjuk néhány más deportáltéval, akik végül szintén a bergen-belseni *Ungarnlager*ben kötöttek ki. Mindenekelőtt Weiczner Jenő tábori naplójával, amelynek szerzőjét Reményihez hasonlóan szintén Szarvasról deportálták ide, de aki a tábori életet is lefesti, mély humánnummal, a napi ételadagok pontos részleteitől kezdve – és ez az igazán fontos – egészen a rabtársak nevéig, életük (és gyakran haláluk) részleteiig, de sok észrevétele van a felesége és más nők hősiességéről is, megállapítva, hogy „az igazi hősök ebben a háborúban az áldozatkész, szenvedő zsidó nők”. A *Biri mama*-emlékirat olvasói sok érdekes felfedezést tehetnek, ha az emlékiratot együtt olvassák Weiczner naplójával, amiből néhány részlet elérhető az interneten is.¹¹

Szintén nagyon érdekes, új felfedezés Donáth Pál fényképész tábori naplója. Donáth a Békés megyei Gárdosból 1944. december 7-én érkezett Belsenbe. Rövid naplóját csak nemrég találták meg egy tükör hátlapja mögé rejtve, sok évvel a halála után.¹² Számos kiváló tudományos munka is megjelent, elsősorban 2000 után, amelyek kapcsolódnak Reményi deportálásának strasshofi és bergen-belseni állomásaihoz. Ezek közül többre is fogok

hivatkozni a tanulmány későbbi részében, segítségükkel ugyanis tágíthatjuk Reményi személyes elbeszélésének érthetően szűk látókörét.

1944 tavaszán a 25 000 lakosú Szarvason Békés megye második legnagyobb zsidó közössége élt: a zsidótörvények szerint mintegy nyolcszáz lakosa számított zsidónak, akiknek fele neológ, fele pedig ortodox volt.¹³ Reményi Irén büszkén hivatkozik magára úgy, mint aki egy neológ rabbi, Kelemen Albert felesége. Azt nem tisztázza, hogy férje a neológ hitközséget vezette, és azt sem említi, hogy Szarvason létezett egy kisebb ortodox imaegylet is. Ami azt illeti, Kelemen Albert tulajdonképpen nem volt hivatalos rabbi, ugyanis a szarvasi hitközség 1905-ben úgy döntött, hogy rabbinak csak a rabbinősitést megszerzettek fogják nevezni, Kelemen ezzel szemben csak nyugdíjas középiskolai vallásos volt, aki az igazi rabbi helyett töltötte be ezt a pozíciót.¹⁴ (Nem világos, hogy végzett-e szemináriumot, de ettől függetlenül még hívhatták „rabbi”-nak a tisztelet jeleként. A „rabbi” kifejezést – ellentétben a hivatalos minősítést igénylő „rav”-val vagy „ruv”-val – sokszor használják azokra a nagytudású emberekre is, akik ellátják egy-egy hiányzó rabbi feladatait, így például tanítanak, haláchikus döntéseket hoznak, és így tovább.) Reményi elmeséli azt is, hogy a férje nagy magyar hazafi volt, és igen büszke arra, hogy az első világháborúban kitüntetéssel szolgált. A férfi eredetileg Lőcséről származott, de Trianon után elűzték a csehek, mondván, a magyaroknak agitál, és ezért az anyaországban kellett újrakezdenie az életét öt kisgyerekekkel. Feltehetően özvegy volt, de Reményi nem mond semmit a férfi előző házasságáról – amiképpen arról sem, hogy ő maga elvált volt, és arról sem, hogy mikor házasodtak össze. (Reményi korábbi életének részleteire, amelyeket nem tárgyal az emlékiratában, és amelyek a könyv bevezetésében sem szerepelnek, később még visszatérünk.) 1940-től kezdve német, osztrák és szlovák menekültek érkeztek a közösségükbe, köztük tíz-tizenkét éves fiúk is, akik egyedül jöttek, Reményiék pedig meghallgatták és segítették őket. Néhányuktól megtudták, hogy Kelemen Albert fivérét, aki lőcsei rabbi volt, feleségével együtt elhurcolták. Míg ezek a hírek Reményit félelemmel töltötték el a jövőt illetően, férje megróttá a pesszimizmusáért, és még abban az időben is, amikor egyik zsidótörvény a másikat követte, arról biztosította Reményit és hitközségének tagjait, hogy „nekünk, magyar zsidóknak nem kell félnünk”, mivel ilyesmi „nálunk, Magyarországon” nem történhet meg. Mint azt Marion Kaplannak a német zsidó családokról készült kutatásai is tanúsítják,¹⁵ a nők gyakran kevésbé vol-

tak naivak, mint a férjeik, és fogták a figyelmeztető jeleket – részben azért, mivel nők és férfiak elég különböző életet éltek ahhoz, hogy a hétköznapi élet eseményeit eltérő perspektívából értelmezzék, részben pedig azért, mert a nőknek az úgynevezett „társas antennái” is finomabbra voltak hangolva.

A magyar hazafi férj magabiztossága, amit Reményi visszaemlékezése legelején leír, történeti vizsgálatokban egyfajta karikatúrájává válik oly sok magyar zsidó téves helyzetértékelésének és önáltatásának, amit többek közt Randolph L. Brahm leírásából is ismerünk,¹⁶ aki szerint a patrióta zsidó polgárok, akik az 1848–49-es Habsburg-ellenes szabadságharc óta a magyar ügygel azonosultak, biztosak voltak abban – a zsidó menekültek beszámolóit és a három zsidótörvény ellenére is –, hogy Magyarország konzervatív-nemesi vezetésének védelme alatt nem fenyegeti őket a halál. Kelemen Albert hiszékenysége a magyarországi holokauszt megkésetttségének egyik fontos vonására mutat rá annak vonatkozásában, hogy akkoriban a zsidók mit tudhattak, vagy egyáltalán mit mertek elhinni arról, hogy a körülöttük kibontakozó tömeggyilkosság mit jelenthet a saját jövőjükre nézve. Ha Kelemen azt a hiszékenységet képviseli, ami oly sok – különösen vidéki – zsidót jellemzett, akkor sokatmondó ellenpélda Soros Tivadar esete, aki *Alarcban* című emlékiratában¹⁷ azt írja: neki nem voltak illúziói azzal kapcsolatban, hogy a magyar hatóságoknak bármiben is hinni lehet, mindezt már az első világháborúban, a szibériai hadifogsága idején megtanulta, és ennek, valamint mindenféle fortélyoknak és a jó kapcsolatainak köszönhetően maradt életben a családja.

Május 15-én két gettót állítottak fel Szarvason, egyet-egyét a két felekezet számára, az egyiket Reményi zsinagógájában és környékén, a másikat először egy kastélyban, de miután azt elfoglalták a németek, áthelyezték az ortodox zsinagógába és a környező magánházakba. Reményi nem említi az ortodox gettót, csak arról tudósít, hogy május 15-én, férje hetvenkettedik születésnapján kizárták őket az otthonukból, ami a gettó része lett. Leírja, mint éltek korábban a zsinagóga szomszédságában egy szép, négyszobás házban, aminek kertje is volt. Ezután nem túl részletezően elmeséli, hogyan fosztották meg a bebörtönzött zsidókat az értékeiktől, hogy milyen rosszul bántak velük, hogy a nőket bábák vizsgálták meg, és kiemeli, hogy a csendőrök még a jegygyűrűt is lehúzták a nők ujjáról, noha a jog ezt nem írta elő. Ma már elérhető egy másik, igen jelentős tanúvallomás is a csendőrség szadistikus viselkedéséről, ráadásul kifejezetten szarvasi példákkal, ez Sárközi Gábor (1916 – ?) peréről

származik, aki, sok más fasiszta őrhöz hasonlóan, csak hat elemit végzett. A népbíróság előtt zajlott per ezen dokumentációját érdekes módon Vincze Gábor, az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark történésze szemlélte a *Csendőrök 1945 után* című könyvében, amit egyébként a csendőrség egyfajta apológiájaként írt.¹⁸

Amikor a gettóban eltöltött egy hét után megérkeztek a németek, és elvitték a férfiak egy részét – köztük Kelemen Albertet is – a Debrecen közeli Szentgyörgypusztára, a házaspár azt gondolta, ez már a végső búcsú ideje. Reményi még az emlékirata 1949-es megírása idején sem tudta, férjét miért internálták éppen ebbe a Hajdúszentgyörgy néven is ismert városkába, ahol nem éltek zsidók, de áprilistól június 27-ig a tágabb környéken élő zsidó felekezetek vezetőinek túsztáboraként működött. Mindeközben a megmaradt szarvasi zsidókat a gettóban eltöltött újabb három hét elteltével, június 17. és 19. között egy szolnoki gyűjtőtáborba vitték, ahol elviselhetetlenek voltak a körülmények, és ahol a mintegy ötszáz ember minden menedék és étel nélkül a szabadban ázott-fázott. Reményi elmeséli, hogy egy kondorosi fiatal orvos házaspár hogyan követett el öngyilkosságot, és azt is, hogy a kislányuknak nem adtak elég mérget, ezért ő túlélte, és rokonok vették magukhoz. Szolnokon azt hallották, hogy van egy vonat, amivel az orvosokat és a mérnököket Bécsbe fogják vinni, és Reményinek valahogyan, merő kitartással és szerencsével, sikerült is erre az első transzportra feljutnia. Mint írja, ez volt az első eset a sok közül, amikor megmenekült, mivel később megtudta, hogy azok, akik a második vonaton maradtak, Auschwitzba kerültek. Nem tudja, hogy a kezdetben Auschwitz felé induló vonatjukat miért fordították vissza Kassán, sem azt, hogy több napnyi éhezés, szomjazás és hőség után hogyan került végül a transzportja (amiben szarvasi zsidók is voltak) június 27-én a Bécs közeli Strasshof am Nordbahnban található elosztótáborba, amit goromba ukránok őriztek.

Reményi még az emlékiratában sincs tudatában annak, hogy a végül Bécs felé irányított néhány vonat annak az egyezségnek volt köszönhető, amit ekkoriban kötött Kasztner Rezső Eichmann-nal, és amelynek eredményeképp kényszermunkásokkal akarták enyhíteni a komoly munkaerőhiányt, Strasshofot olyan elosztóközpontként működtetve, ahonnan a foglyokat a háború különféle helyszíneire küldték tovább, ipari és mezőgazdasági munkákra. Június végére, amikor Kasztner és Eichmann közt létrejött az egyezség, mintegy 440 000 zsidót már deportáltak Magyarországról, legtöbbjüket Auschwitzba, ezért megengedték, hogy né-

hány transzportot a megmaradtak közül (ők három vidéki gyűjtőtáborból jöttek, az V. és VI. csendőrkörletből, azaz Debrecenből, Szegedről és Szolnokról) „jegeljenek”. A nyár folyamán majdnem 30 000 zsidót – köztük anyákat, gyerekeket és nagyszülőket – Strasshofba küldtek, ahol 1944 nyarán valamiféle rabszolgapiac működött, ahonnan az osztrák ipari és agrárvállalkozók kényszermunkásokat szerezhettek maguknak.¹⁹

Strasshofban Reményi azt gondolja, hogy idegösszeomlást fog kapni, ám csakhamar újra találkozik a férjével, aki egy másik transzporttal érkezik – bár Reményi alig ismeri fel. Ezek után Dél-Moráviába viszik őket (ami az *Anschluss*sal került Ausztriához): először Znaimba, majd Teimhofba, végül Auspitzba (Hustopecébe) mezőgazdasági munkára, ahol még egy fejsze felemelésére is képtelenek, de Reményinek végül sikerül a konyhára kerülnie. Strasshofban bevett dolog volt néhány táborban, hogy a parancsnokok megengedték az idősebb nőknek, hogy a táborban maradjanak főzni, ami Reményi és férje számára megfordította a nemi szerepeket, hiszen Reményi lett az, aki képes volt hasznos munkát végezni a konyhán, és ezért ott is maradhatott, miközben főnöke hallani sem akart az idős férjéről. Mintegy héthétnyi groteszkül nehéz munka után, amit a kukoricaföldeken töltöttek gabonabetakarítással, egy hideg decemberi reggelen mintegy húsz kimerült rabot, köztük a Reményi házaspárt (de egy hetvennyolc éves idős nőt és nyolcvanhat éves férjét is) újra visszaküldik Strasshofba, ahonnan megint szörnyű állapotban utaznak tovább, talán egy teljes hétig, Bergen-Belsenbe. Amikor a kimerült, lerongyolódott csapat december 7-én megérkezik, nem tudják, hol vannak. Hét (más források szerint tíz) kilométert kell gyalogolniuk a holmijukkal. Útközben magyar sváb katonákkal találkoznak, akik magyarul énekelnek, amire Reményi még ilyen szörnyűségek közepette is honvágygyal reagál: „Nem tagadom, magyar szívem a szenvedés alatt is csak magyar maradt, ezekre a dalokra felsírt bennem a hazavágyás, még akkor is, ha kiüldöztek édes hazámból, ahol szüleim és 200 évre visszamenőleg az őseim Somogy lankás vidékein szomorúfüzek árnyékában nyugszanak.” (41.)

Reményi leírja, hogy Bergen-Belsenben ugyan nem kellett dolgozniuk, de éheztek, és mindig csak takarmányrétát kaptak (amit marhák takarmányozására szokás használni). Érdekes módon csak futólag említi meg, hogy Bergen-Belsenben a különféle nemzetiségek külön táborokban éltek, és hogy az övék egy *sonderlager* („speciális tábor”) volt. Ez utóbbit azonban már egyszer sem nevezi nevén, azaz szövegéből nem derül ki, hogy ez a speciális

tábor a viszonylag privilegizált helyzetű *Ungarnlager* volt, ahol a családok együtt maradhattak, a saját ruháikat hordhatták, és megtarthatták a holmijukat is – eleinte ugyanis, legalábbis elméletben, azért voltak ott, hogy német foglyokra vagy pénzre cseréljék őket. Úgy tűnik, Reményi azt sem tudja, vagy legalábbis nem tárgyalja, hogy az *Ungarnlagert* eleinte olyan internált magyaroknak hozták létre, akik a különleges és privilegizált Kasztner-csoportba tartoztak, és két turnusban indultak el Budapestről. Közülük egy 318 emberről álló csoportnak körülbelül két hónappal később megengedték, hogy elutazzanak St. Gallenbe, egy másik, 1360 emberből álló csoport pedig december 4-én távozott, és december 6-án érkezett meg a svájci határra.²⁰ Ebbe a kiürült táborba érkezett tehát Biri mama és férje nagyjából 2200 magyar zsidóval együtt december 7-én, három nappal azután, hogy a Kasztner-csoport utolsó tagjai is elhagyták az *Ungarnlagert*.

A Kasztner-csoport táborbeli mindennapi életéről Kolb Jenő nemrégén publikált naplójából kaphatunk képet (német fordításban 2019-ben, magyarul 2021-ben jelent meg).²¹ Kolb cionista perspektívából és páratlan megfigyelőkészséggel írt arról, hogyan romlott napról napra az élet a táborban júliustól decemberig, amikor végül az összes internált magyar távozhatott. Egy másik napló, amit szintén a Kasztner-csoportban írtak, és ami talán inkább összehasonlítható a *Biri mama*-emlékirattal, Bamberger (Stern) Rózsié (1901–1953). Ezt a negyvennégy oldalas deportálási jegyzetfüzetet kétnyelvű faksimile kiadásban Zágoni Zsolt jelentette meg.²² Stern Rózsi annak a Stern Samunak a lánya volt, aki gazdag felsőosztálybeli zsidó bankárként és a magyar neológ közösség fejeként egyike lett a németek által létrehozott *Judenrat*, azaz Budapesti Zsidó Tanács választott vezetőinek, és aki ezért kénytelen volt Adolf Eichmann-nal alkudozni, bár utóbbi szándékai felől nem voltak illúziói. Az, ahogyan Stern a németekkel való kooperáció és kollaboráció között manőverezett, még ma is vitatott téma – erről maga Stern az *Emlékiratom* című munkájában beszél. Stern Rózsit és férjét, Bamberger Györgyöt, valamint a lányukat Stern Samu pozíciójának köszönhetően deportálták a bergén-belseni *Ungarnlagerba*, a privilegizált Kasztner-csoport részeként. Stern Rózsi emlékirata ugyanakkor nem Kasztner tevékenységére, és nem is politikai szempontokra összpontosít, sokkal inkább a menekültek szenvedéseire. Stern, Reményihez hasonlóan, szintén egy jegyzetfüzetbe írta a feljegyzéseit, de már csak 1944 legvégén, amikor Svájcban volt, biztonságban (jegyzetfüzetének hátlapján a „Hotel Caille” nyomtatott neve olvasható). Majdnem hatvan évvel

a halála után a napló Zágoni gondos szerkesztésében és a neves történész, Ungváry Krisztián kísérőtanulmányával jelent meg. Stern Rózsi szövege ugyanakkor nem sokkal több, mint egy olyan nő személyes szenvedéseinek története, aki korának borzalmas körülményei közepette ugyan, de azért még mindig a privilegizáltak közé tartozott.

Reményi, a férje és az összes többi szarvasi deportált a magyarok első csoportjával érkezett 1944 decemberében Strasshofból az *Ungarnlagerba*, olyan alföldi családokkal együtt, akik már a nyarat és az őszt is különféle ausztriai kényszermunkákon töltötték. Eleinte aránylag jobb helyzetben voltak a speciális táborban, mint a többi bergén-belseni. A táborélet részletes leírása Biri mama beszámolójából hiányzik, ám több más beszámolóban megtalálható. A családok együtt maradhattak, megtarthatták a poggyászaikat, a nevüket és a ruháikat, sőt még az óráikat is, ezért nem tűnt el az idő. Igazi kényszermunkát nem végeztek, de voltak kötelességeik, így például tisztán kellett tartaniuk a barakkokat és gondoskodniuk kellett a gyerekekről. Az öregeknek és a betegeknek megengedték, hogy a barakkokban maradjanak. A tábor egyik sajátossága az volt, hogy a raboknak belső autonómiája és saját szervezete lehetett. Annak jelentőségéről, hogy a rabok megtarthatták a saját ruháikat, Joseph Kastner (1929 – ?) beszámolójában olvashatunk. Kastnert tizennégy évesen deportálták a bergén-belseni *Ungarnlagerba*, amelynek lakói semmiféle kapcsolatban nem voltak a tábor többi részében lévőekkel. Kastner később ugyanazon a vonaton utazott, mint Reményi, amelynek utasait az amerikaiak szabadították fel – amint erről nemsokára még szó esik. Kastner a vele készített interjúban főleg arra emlékezett – már azon kívül, hogy hideg volt, éheztek, és ő is sok embert látott meghalni –, hogy „inkább tudtuk embernek érezni magunkat, mivel mindaddig, amíg megvan a ruhád, még embernek érezheted magad”.²³ (Kastner ezután egy évet szanatóriumban töltött, majd visszatért Magyarországra, ahol 1951-ben két és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban hagyta el az országot, és 1957-ben Torontóba emigrált.) De a körülmények még az *Ungarnlagerban* is gyorsan romlani kezdtek, amikor december végén új táborparancsnokuk lett a hírhedt Josef Kramer SS-százados személyében. Ettől kezdve egyre nagyobb lett a zsúfoltság, sokat rosszabbodott az élelmiszerellátás, és tifuszbajrány tört ki. Kramer, aki Auschwitz-Birkenau kiürítését követően érkezett a csapatával, már Auschwitzban is táborparancsnok volt, és mint ilyen, ő volt a felelős, más bűnök mellett, több száz ezer magyar zsidó meggyilkolásáért.

Reményi férje szenteste halt meg, de még képek voltak koporsót keríteni neki, és négy másik emberrel együtt eltemetni. Közvetlenül a halála után Reményi hörghurutot kapott, és hat hétig nagyon beteg volt, de egy jószívű asszony, Fleischer Ilona és lánya, Katika ápolták. Katikával Reményi végig egy ágyban aludt a bergen-belseni tartózkodásuk alatt. Ők azon kevesek közé tartoznak, akiket Reményi név szerint is említ a táborlakók közül, de arról már nem szól, hogy ők is túléltek-e a háborút. Kíváncsi lettem, mi lett velük, és Fleischer Ilona másik lányának, Agnes E. Baker (1935, Szarvas – 2020, Florida) gyászjelentéséből ki is derítettem: e szerint Ágnes szülei Fleischer Imre és Ilona voltak, és az egész családot Bergen-Belsenbe küldték, ahol Ágnes anyja és a nővére, Ramot Kati (1934 – ?) kivételével mindenki elpusztult. 1945. április 3-án szabadították fel őket a Carol Walsh hadnagy parancsnoksága alatt álló amerikai csapatok, ami azt jelenti, hogy Reményivel együtt szabadultak fel egy olyan vonatúton, ami – mint azt nemsokára kifejtem – hetven évvel később nagyon híres lett.

Reményi is leírja, miként lett a tábor egyre zsúfoltabb: először 15 000, majd több mint 40 000, április elején pedig már 60 000 ember volt ott, mivel

újabb és újabb rabok érkeztek az evakuációs transzportokkal Borból, Auschwitzból és Buchenwaldból. Megemlíti, hogy a Borból érkező férfiak sokkal rosszabbul néztek ki, mint ők, és százával haltak meg a táborban. Volt hónap, amikor körülbelül 18 000-en veszttek oda. Az ablakából naponta kétszer is látta a kocsikat, amelyek a halottakat vitték elégetni. Mégis, hihetetlen módon, közvetlenül azután, hogy beszámol ezekről a borzalmakról, azt írja, hogy számára a legfájóbb a honvágy volt, különösen akkor, amikor a fiatalabbak Balázs Árpád nótáját, a *Csak még egyszer tudnék hazamenni* énekeltek. Balázs (1874–1941) az első világháború idejének igen népszerű dalszerzője volt, aki sikeresen dolgozott fel magyar népi melódiákat. Rövid életrajzában, amit az 1931-es *Képes Krónika* közölt róla (31), dicsőítették, amiért alkotásai a háború után még az „előretörő néger muzsika világában” is képesek voltak megőrizni népszerűségüket.

Ez az 1917-ben vagy talán még annál is korábban született nóta, amelyhez Berényi Ferenc (1884–1964) írt szöveget, hihetetlenül népszerű lett, és magyarok legkülönbözőbb csoportjai énekeltek, akik számára a sóhajtozó refrén a hazatérés iránti mély vágyakozást fejezte ki. Az első világhá-

Balázs Árpád a *Képes Krónikában* (1931/4, 17.) és a *Csak még egyszer tudnék hazamenni* című dal kottájának 1919-es kiadása

ború után emigránsok és hadifoglyok énekelték, 1936-ban pedig *A magyar muzsika könyve* úgy említi, mint „az első ismert irredenta dalok egyikét”, amit erdélyi menekültek énekeltek. A második világháború után újra énekelték a szovjet fogságba esett magyar katonák, aztán a kora ötvenes években az idehaza internáltak, de még 1962-ből is van feljegyzés arról, hogy adelaide-i emigránsok sírva fakadtak, amikor egy ott fellépő cigány színtársulat eljátszotta.²⁴ A teljes szövege az alábbi:

*Nem kell nékem a világon semmi,
Csak még egyszer tudnék hazamenni.
Csak még egyszer lebetnék tenálad,
Párnám lenne fehér bársony vállad,
Csak még egyszer tudnék hazamenni.*

*Szebb lesz az ég, szebb lesz akkor minden,
Ha majd egyszer hazamegyünk innen.
Szebb lesz, jobb lesz akkor minden, meglásd,
Ha majd egyszer viszontlátjuk egymást...*

Reményi mélyen nosztalgikus reakciója semmiképp sem tekinthető egyedi esetnek, mivel a nóta egyfajta gyászénekké vált a koncentrációs táborokban. Erről tanúskodik a refrén egyik félelmetes mementója is Auschwitzban: 1944 augusztus 16-án egy kiságy szélére vésték, más nevek, címek és dátumok közé. A szöveget Feig Dezső találta meg, aki 1948-ban egy magyar zsidó *kever avoton* (héber: „az atyák sírja”) vett részt Auschwitzban. (E szokás szerint rós hasána és jom kippur között, vagy az elhunyt halálának héber dátuma idején az ember meglátogatja szüleit és más közeli rokonok sírját, hogy ott imádkozzon.) A némileg eltérő szöveg szerzője magát özv. Kohn Bélánéként nevezte meg, Pécsváradról. Kutatásaim szerint valószínűleg nem élte túl a tábort. A szöveg így hangzik:

*„Aki a hazáért embertelenül szenvedett,
Kinek honvágya nagyobb mindenkinél,
Ma még lelkemben él a remény, hogy hazakerülök.
De ki tudja itt mit hoz a holnap,
Csak még egyszer tudnék hazamenni.”*

A túlélők emlékirataiban rendszeresen található a Reményiéhez hasonló, honvágyról szóló megjegyzések. Így például Zsuzsanna Fischer Spiro elmeséli, hogy egy jó két hétig tartó, szinte végtelennek tűnő halálmenetben gyalogolt markkleebergi rabtársaival együtt, mígnem 1945. május 8-án végre felszabadították őket. Amikor egy hónappal később sikerült visszajutnia Magyarországra, a határt meglátva szinte szégyellte bevallani magának, hogy

honvágya volt az iránt az ország iránt, amely ennyire rosszul bánt vele.²⁵ Weiczner Jenő, aki – mint korábban erről már szó esett – szintén az *Ungarn-lager*ban volt rab, ennél alaposabban írta le a honvágy érzését: a honvágy olyan mély volt, hogy az emberek belebetegedtek, de ez Weiczner szerint sokkal inkább a szabadság és az otthon iránti vágyakozás volt, és nem kifejezetten Magyarországnak szólt. A naplója egy későbbi részében ugyanakkor hozzátette, hogy „sajnos én is magyarnak érzem magam, és nagy honvágyam van”.²⁶ A honvágy témája sok későbbi emlékiratban is állandó jelleggel megjelenik, időnként magyar költemények formájában, mint például Zahava Szász Stessel *Hóvirágok* című művében, amelyben a szerző azt írja le, milyen volt a mintegy 13 000 magyar zsidó nő élete Markkleebergben, és egy híres Kisfaludy Károly-verssort is idéz, amit a magyar elemi iskolákban tanítottak (és amit ő Petőfi Sándornak tulajdonít): „Érzelmes magyar költeményekben találtunk megnyugvást. Időnként csak egy vagy két sort énekeltünk el egy versből, például Petőfi Sándor magyar költőtől a »Szülőföldem szép határa, meglátlak-e valahára?» sort. Akármilyen gonoszak is voltak hozzánk az emberek, Magyarország a szülőföldünk volt, a kultúránk és életmódunk forrása, amihez erős szálak kötöttek minket.”²⁷

Ilyen Bauer Júlia (1923–2000) ötszázhatvan oldalas műve, az *És mégis* (2012) is, amelyben a szerző leírja, hogyan deportálták tizenkilenc évesen Somogyuszilról – egy átlagos magyar faluból – a kaposvári gyűjtőtáborba, onnan pedig július 4-én Auschwitzba, majd miként sikerült itt és később, az allendorfi és a melsungi lőszergyárban is lopva naplót írnia úgy, hogy a papírt a cipőjébe rejtette el. Végül csak 1945 októberében jutott fel egy Budapestre tartó vonatra, miután hónapokat töltött egy DP-táborban. Nagyon félt, mi lesz, ha majd hazaér, attól tartott, hogy talán senki sem várja ott, és amikor visszatért, tényleg az derült ki, hogy az egész családja elpusztult. A hazafelé vezető vonatúton mégis ezt írta, mintegy összebékítendő a zsidó identitását a szülőföldjéhez tartozással és a szülőföld utáni vágyakozásával:

*„Haza, igen haza honnan ha
bármilyen csúnyán is elüldöztek,
minden csepp véremmel visszavágyom.
Édes hazám, itt lélegzek, csak itt élek.
szülőhazám, jaj, mit tettél,
a gyilkosokkal szövetkeztél.”*

Reményi azt írja, a deportálás során átélt szenvedések közepette végig a hite tartotta életben, és

Magyarországi sváb őr Belsenben
[USHMM.org, 7691 sz. fénykép]

Az amerikaiak által felszabadított
bergen-belseni evakuációs vonat 1945. április 13-án
[USHMM, George Gross engedélyével]

a meggyőződése, hogy Isten nem akarhatja, hogy meghaljon. Amint közeledett a háború vége, a rabok egyre többször hallották a repülőgépek hangját, és csak vártak és vártak, azon töprengve, vajon meddig húzhatják még ki, végül április 6-án vagy 7-én (erre nem tudott pontosan visszaemlékezni) rájuk parancsoltak, hogy csomagoljanak, és öt hónapnyi raboskodás után a következő nap újra hét kilométert kellett gyalogolniuk egy állomásig úgy, hogy ezúttal „durva és goromba” magyarországi svábok kísérték őket.

A rendelkezésre álló feljegyzések alapján április 6. és 10. között Kramer parancsnok utasítására három vonattal nagyjából 7000-7500 rabot evakuáltak, eredetileg azzal a szándékkal, hogy Theresienstadtba küldik őket. Az egyik transzport meg is érkezett tizenkét szörnyűs nap után; egy másik, ami „elveszett vonatként” vált ismertté, nem érte el Theresienstadtot, és hosszú utazás után orosz csapatok szabadították fel Tröbitznél. Reményi és mindazok a rabok, akik december 6-án érkeztek Strasshofból, arra a „szerencsés” vonatra kerültek, amin különben is sok magyar utazott, és amit 1945. április 13-án szabadított fel Farsleben mellett – a szászországi Magdeburg közelében – a 9. amerikai hadsereg 13. hadosztálya. Az amerikaiak körülbelül 2500 beteg és lesoványodott áldozatot találtak, akik közül igen sokan meghaltak a felszabadulásuk után.

Helyzetéből adódóan Reményi nem láthatta át az evakuálás logisztikáját, de futólag megjegyzi, hogy az *Oberwalter* – és itt Kramer táborparancsnokra utal, akinek a nevét, úgy tűnik, nem tudja – egy „csinos zsidónőt” tartott maga mellett Belsen-

ben, akit mindennel ellátott, és mivel ez a nő most szintén velük jött, azt gondolta, hogy nem a halálba küldik őket. A rabokkal teli vonat eleinte keletre tartott, az Elba irányába, de mivel az előretörő oroszok miatt a nem tudott továbbhaladni, átirányították Farslebenbe, ahonnan viszont az amerikai hadsereg tört előre. A rabok később azt hallották, hogy a mérnököket állítólag arra utasították: vezessék a vonatot a megrongálódott hídról a folyóba, és robantsák fel. Ehelyett azonban a rabok egy reggelen egyszerűen csak azt vették észre, hogy a németek otthagyták őket. Ezután jó öt napig élelem és víz nélkül mentek tovább egy hegyoldalban. A fiatalabbak elmentek koldulni a közelebbi településekre, Reményi viszont nyers krumplicin és nyers gyökereken élt, víz nélkül. Ilyen körülmények között találtak rájuk az amerikaiak, de még így is másnap reggelig éhezniük kellett, amikor is az amerikaiak egy közeli város polgármesterét arra kényszerítették, hogy készíttessen nekik forró levest.

Reményi, aki 1949-ben írta az emlékiratot, nem tudhatta, hogy jó hetven évvel az események után ez a bizonyos vonat híressé válik, amikor közzéteszik a felszabadításáról készült fotókat. A fényképeket egy történelemtanár, Matthew Rozell találta meg egy cipősdobozban, George Grossnak, egy San Diegó-i irodalomprofesszornak az otthonában. Gross 1945-ben abban a 743. amerikai páncélos zászlóaljban volt páncélosparancsnok, amelyik biztosította a vonatot. A fényképeket egy bizonyos Clarence L. Benjamin őrnagy készítete, de a kis Kodak fényképezőgép, amit használt, Grossé volt, a felesége küldte utána a háborúba.

A vonaton felszabadult emberek Farslebenben 1945. április 13-án (USHMM, a Gross család engedélyével)

Eleinte ismeretlenként elkönyvelt nő kisgyerekekkel, a felszabadulásuk napján, 1945. április 13-án (USHMM, George Gross engedélyével)

A fényképeket Gross családján és barátain kívül senki nem más nem látta egészen 2013-ig, amikor Rozell könyvet jelentetett meg a vonat történetéről, és segítette az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (USHMM) megszerezni a fényképeket.²⁸ A képek drámai hatását növeli, hogy olyan emberek is szerepelnek rajta, akik néhány nappal később belehaltak a megpróbáltatásokba. A fotókat hamarosan a 20. század legerőteljesebb fényképei

közt kezdték emlegetni, azon különlegességük okán, hogy nem a szokásos rémisztő képekkel mutatják be az áldozatokat (amint épp deportálják őket vagy amint megérkeznek az egyik táborba), hanem akkor, amikor épp felszabadulnak (még akkor is, ha többen közülük pár napon belül éhen haltak még mielőtt ételhez jutottak volna). 2009-ben Rozell arról számolt be, hogy a transzport utasai közül majdnem kétszázötven túlélő még a felszabadulás után hatvanöt évvel is tartja a kapcsolatot a felszabadítóival.²⁹

Van egy kép, amely ikonikussá vált az épp felszabadított csoportról: ezen egy eleinte ismeretlenként elkönyvelt nő látható, amint kézen fogva vezet egy kislányt felfelé egy domboldalra, miközben két másik nő követi őket.

A nőt és a gyereket végül a nő Európában élő unokája azonosította: Dél-Magyarországról, Makóról származtak, és oda is tértek vissza a háború után. Az unoka elmesélte, hogy édesanyja, aki öt-éves kisgyerekként látható a fényképen, még mindig életben van, hetvenhét éves, de a nagyanyja, aki a képen harmincöt volt, az 1980-as években meghalt. Azt is elmondta, hogy mindketten pszichés problémákkal küszködtek egész életük során, és ezért szeretné a nevüket titokban tartani.³⁰

A híres vonat felszabadításáról nemcsak a *Biri mama*-emlékirat beszámolója áll rendelkezésünkre, hanem Hilde Hupperté is, aki harminchat évesen szabadult fel nyolcéves fiával együtt. Huppert története különösen drámai, mivel a felszabadulás után 529 árván maradt gyerekekkel Palesztinába utazott. Három hónappal a Palesztinába érkezése után, 1945 augusztusa és októbere között németül írta meg az emlékiratát *Warum ist das uns geschehen!* (kb. Miért történt ez velünk?) címmel.³¹ Az emlék-

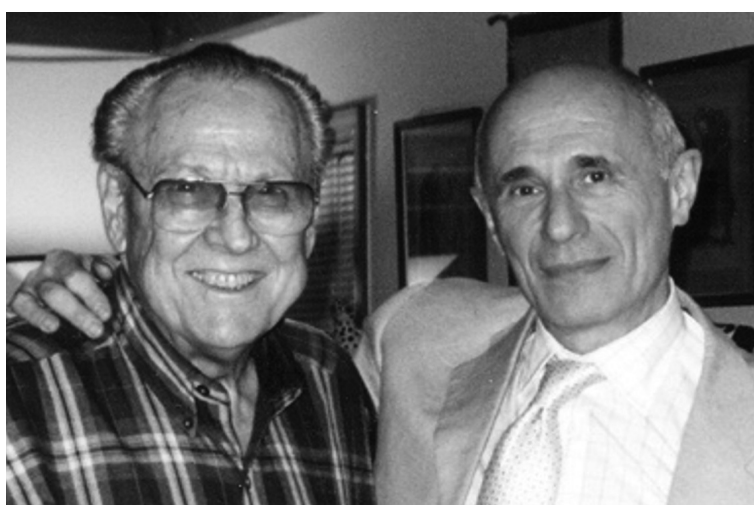
iratáról eleinte azt gondolták, hogy „túl korai” előállni vele, majd végtelenül bonyolult kiadástörténeten ment keresztül, hat különféle nyelven is megjelent, utoljára angolul, Huppert fiának átdolgozásában.³² (2020-ban Matthew Rozell megható megemlékezést tett közzé az egyik árva halálának alkalmából, akit Huppert mentett meg a vonatról, és vitt magával Palesztinába³³).

Birtokunkban van egy másik emlékirat is, ami a híres vonatútról szól: ezt Peter Lantos írta, aki a történetek után hatvanhat évvel, illetve az ikonikus fényképek felfedezése előtt egy évtizeddel írta meg a visszaemlékezését. Lantos élettörténete egy a sok mikrotörténetírói munka közül, amely Magyarország tragikus huszadik századi történetét több generáció életének bemutatásával érzékelteti. Ha Reményi a legidősebb túlélők egyike lehetett, akkor Lantos a legfiatalabbak közé tartozott, ugyanis öt-évesen deportálták Bergen-Belsenbe a családjával – az ikonikus fényképen látható anyához és gyerekéhez hasonlóan őt is Makóról. Egyetlen fivére és édesapja elpusztultak, ahogy odaveszett huszonegy rokona is. Csak ő és az anyja élték túl, és tértek vissza Magyarországra. Lantos évekkel később orvosi egyetemet végzett Magyarországon, és 1968-ban elfogadott egy posztdoktori ösztöndíjat Londonba, ahonnan nem tért vissza a szegedi munkahelyére. Disszidálása miatt a távollétében börtönbüntetésre ítélték. Mint írja, ez volt a harmadik alkalom három évtized alatt, hogy a családja elveszítette a teljes vagyonát: először 1944-ben a fasiszták vették el mindent, aztán 1949-ben a kommunisták záratták be a családi vállalkozást, végül 1970-ben a szegedi lakását pecsételték le, és adták el az összes benne lévő holmijával együtt. Lantos Angli-

ában kitűnő karriert futott be neuropatológusként, és a londoni King’s College professzora lett.³⁴ 2003-ban meglátogatta George Grosst, az amerikai harcokcsiparancsnokot, és 2006-ban *Parallel Lines: A Journey from Childhood to Belsen* címmel közzétette az emlékiratát, amelyben leírja, hogy hatévesen az *Ungarnlager*ban töltött napokat részben „kalandnak” vette, de sosem sikerült teljes egészében fel-fognia.³⁵ Emlékiratában keveredik a gyerekkori zűrzavar és gyász érzése a hatvan évvel későbbi visszatérésének a képeivel, amikor ugyanazt az utat tette meg felnőttként Bergen-Belsenbe és Cellébe, és találkozott végül az egyik amerikai katonával, aki felszabadította a vonatát.

REMÉNYI IRÉN FELSZABADULÁSA, ÉLETE A HILLERSLEBENI DP-TÁBORBAN ÉS HAZAJÖVETELE

Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, úgy becsülik, hogy a 60 000 bergen-belseni túlélő több mint fele lehetett zsidó. A túlélőket Hillerslebenbe vitték, ami egy nyolcezer lakosú kisváros volt Németország Szász-Anhalt tartományában, tizennégy kilométerre Magdeburgtól, ahol egy korábbi német haditáborból DP-tábort alakítottak ki. Csakhogy mire a túlélőket átszállították volna a szász-anhalti Hillerslebenbe, nagyjából 14 000-en meghaltak közülük, és ez utóbbi áldozatok többsége zsidó volt.³⁶ Reményi azt állítja, hogy Hillersleben Hitler kedvenc üdülőhelye volt. Bár ez utóbbi állításra nem találtam bizonyítékot, Hitler és Goebbels valóban jártak az 1935-ben épült hillerslebeni náci katonai körletben, ugyanis elsősorban itt tesz-

Peter Lantos édesanyjával 1945-ben, és 2003-ban George Gross-szal, aki a kép bal oldalán látható

telték az új lőfegyvereket és fejlesztették az úgynevezett *Wunderwaffét*, ami a náci győzelmet volt hivatott biztosítani.

Az, amit Reményi a felszabadulás *utáni* hat hónapjáról ír, bizonyos szempontból érdekesebb a deportálás kálváriájánál, különösen gender perspektívából. A túlélők, tizenegy hónappal azután, hogy elhagyták otthonaikat, végre igazi lakásokban lakhattak, amit az amerikai hadsereg kobzott el a *Beamtenviertel* (kb. az alkalmazottak hivatalos negyede) német lakóitól, akiknek Reményi szerint tizenöt percük volt arra, hogy kiürítsék a lakásaikat, és akiket aztán egy környékbeli parkban helyeztek el. Reményi részletesen leírja, hogy milyen csodások és kényelmesek is voltak ezek a lakások, a tűzhelyektől kezdve egészen a szép kertekig.³⁷ Reményi, aki máskülönben ritkán említi meg név szerint a rabtársait, itt megnevezi legjobb barátját Szarvasról, Nagynét és a férjét, akik kórházba kerültek, majdnem egyszerre haltak meg, és együtt is temették el őket, majd leírja, hogy pár nappal később egy másik idős szarvasi házaspárt is eltemettek. De a fiatalabbak elmentek megnézni a lebombázott Magdeburgot, a kisgyerekek pedig biciklit kaptak meg görkorcsolyát, és boldogan játszottak. A túlélők mindennap sétáltak, találkoztak a sétányon, a fiatal lányok némelyike az amerikaiakkal flörtölt, és sok eljegyzést és házasságot is kötöttek ekkor, amelyekre olykor hetven vendéget is meghívtak. A túlélők koncerteket szerveztek, és ezekre Reményi is el tudott menni, mivel egy kedves barátjától kapott az alkalomhoz illő ruhát, amit a nők a kaszinó függönyeiből varrtak – ami azt is jelentette, hogy sok ruha ugyanabból az anyagból készült, és ezen jót nevettek. Az amerikaiak csak öt vagy hat hétig maradtak, utána britek váltották fel őket, akik sokszor még az amerikaiakat is felülmúlták a túlélőkről való

Fénykép a fiatal Hajdúról, ahogy *Biri mama* ismerhette

gondoskodásban. Végül, 1945 júliusában az oroszok vették át az irányítást, és ők már maradtak is, még a családjukat is magukkal hozták. (A Vörös Hadseregnek nem is kellett bevonulnia, a terület ugyanis a szovjet megszállási zóna részévé vált – Hillersleben pedig a legnagyobb Szovjetunió kívüli titkos katonai területté. Végül mintegy 30 000 katona állomásozott a „Kis Moszkvá”-nak hívott városban, és a legutolsó csak 1994-ben távozott.) Az oroszoktól sikerült a magyar zsidóknak némi hírt kapniuk a magyarországi helyzetről, és körülbelül ugyanekkor kezdtek hallani Auschwitzról is azoktól a fiatalabb raboktól, akiket egy kétszáz kilométerre lévő földalatti gyárból szabadítottak fel, ahol kényszermunkásokként dolgoztak. Ezekről a túlélőktől tudta meg Reményi, hogy saját testvéreit és más csurgói rokonait elgázósították.

Az Auschwitzból kapott szörnyű hírek ellenére a hillerslebeni DP-tábor továbbra is igen aktív éle-

Egy Hajdú-koncert hirdetése (peterhajdu.com); és Hajdú egyik Ausztriában megjelent lemezének borítója

tet élt: gyakran rendeztek koncerteket, és a legnépszerűbb tangóharmonika-művészt, Hajdú Pétert (1924–2006) még az oroszok is meghívták, hogy lépjen fel a rendezvényeiken. Amikor meghallottam a nevét, érdekelni kezdett, mi lett vele később, azt remélve, hogy talán több szerencséje volt, mint sok más túlélőnek. Hajdú, noha a budapesti Liszt Ferenc Zeneakadémián végzett hivatásos zeneművészként, polkakkal, dzsesszimpvizációkkal és más népszerű zenei műfajokkal lett sikeres. Úgy tűnik, hogy a háború utáni Magyarországon, 1946 és 1956 között töretlen volt a sikere, a neve ismételtelen felbukkant rádióműsorokban és élőzenés fellépéseken, de 1956 végén eltűnik a neve, mivel feleségével és három lányukkal Ausztriába menekültek. Itt Hajdú új zenekarokat alapított, és új hazájában is hosszú és sikeres karrierje lett. 1969-ben még az Egyesült Államokban is fellépett, az akkor a legjobbnak számító varietéműsorban, a *The Ed Sullivan Show*-ban (itt lépett fel a Beatles is első alkalommal amerikai közönség előtt). 1969 és 1972 közt feltűnik a neve a *New Yorki Magyar Élet*ben is mint bécsi vendégelőadó művész, aki New York-i és torontói helyi éttermekben koncertezett.

1945 augusztusában már sok túlélő távozott Hillerslebenből, ám a szarvasiak csak nehezen jutottak transzporthoz, ami hazavitte volna őket. Reményi nem említi, hogy ellentétben a nyugati országokkal, a magyar kormány semmiféle felelősséget nem vállalt a túlélők repatriálásában.³⁸ Amikor a magyarok végre el tudtak indulni, további kellemetlen kalandok vártak rájuk, mivel nemsokára megállították őket, és ezután szörnyűséges körülmények közt egy másik lágerben kellett lakniuk, a németországi Döberlugban. Reményi itt tesz említést egy szarvasi orvos nyolcvanhárom éves édesanyjáról, ami csakis úgy lehetséges, ha ő is az *Ungarnlager* egyik túlélője volt. Végül nyolc nap alatt eljutottak Budapestre, és Reményi büszkén meséli el – kétszer is –, hogy még így, deportálásból hazaérkezve is tudott ajándékot vinni a fiának. Volt valamennyi pénze (egy oroszoknak eladta a férje kabátját és még valamit, amit egy házban talált), ezért tudott cigarettát venni az egyik vasútállomáson, egy másik megállónál pedig még egy tepsi süteményt is tudott sütni, mivel – mint mondta – „egy anya nem érkezhethet meg üres kézzel még ha deportálásból, akkor sem”. (81.) Amikor a fiát épségben találja Budapesten, újra büszkén megismétli, hogy minden bizonnal nagy hatást tett rá, hogy „az ő anyja még deportálásból is csomaggal érkezik”. (85). Hazaérkezésekor szembesült a lesújtó hírrrel, hogy szeretett lánya nem jött haza, és még 1949-ben sem képes leírni a lánya deportálásának és halálának a részleteit. Az

„elveszett drága Bözsikém” mellett egy félmondatban megemlíti, hogy „drága Jancsikám és édes kis családja” jól vannak egy másik országban, de anélkül, hogy bármi továbbit is mondana „Jancsika” hollétéről (erről lásd később). Még a fővárosban van a másik fiával – akiről szintén nem árulja el, hogyan sikerült túlélnie a deportálást –, amikor megtudja, hogy a szarvasi házat teljesen kifosztották, de még így is ragaszkodik hozzá, hogy inkább hazamegy, és nem marad Budapesten.

Mint azt Klacsmann Barbara megállapítja,³⁹ elkerülhetetlen, hogy a holokausztot közvetlenül követő időszakot is bevonjuk a holokauszt kutatásba, hiszen a holokauszt mint folyamat nem fejeződött be az ország felszabadításával: a hazatérő túlélők a házaikat üresen találták, vagy nem zsidók foglalták el őket, az ingóságokat pedig ellopták. Amikor Reményi hazaért, szintén kifosztva találta az otthonát, amelyről részletesen beszámol: „szép úri négyszobás lakásom tele szőnyeggel, két tele szekrény fehérneművel, ruháink, bundáink, mindennek vége van”. (87.) Meglepő lehet, hogy ekkora hangsúlyt fektet az ingóságok elvesztésére az elmondhatatlan szenvedések és a hatalmas személyes veszteségek után, de mint Russell Belk írja, a birtoktárgyakhoz való kötődés az én kiterjesztésével azonos, ami hozzájárul az identitás érzéséhez, ez utóbbinak pedig az a szerepe, hogy jelezzük vele, kik akarunk lenni és hová szeretnénk tartozni.⁴⁰ Belk szerint a „kiterjesztett én” négy szintből áll: a személyes tárgyak individuális szintjéből, a lakóhely és bútorok családi szintjéből, a környék vagy a város közösségi szintjéből, és annak a társadalmi csoportnak a csoportszintjéből, ahová tartozunk. Reményi ezeket mind elveszítette. Újra kálváriát kellett járnia, mivel az üres házába vissza sem költözhetett. Azt ugyanis a „Joint” (zsidó segélyszervezet, az amerikai zsidó Joint Distribution Committee / Közös Elosztó Bizottság, azaz a JDC) vette át, Reményinek csak egy takarót meg egy párnát adtak, és a korábbi otthonában megalázó körülmények közt, szolgálóként kellett dolgoznia egészen márciusig. Azt megemlíti, hogy „kedves kötelessége megemlékezni” dr. Kelemen Zoltánról, a férje fiáról, akinek meghalt a felesége és a kislánya, és sokat segített neki, de nem mond semmit férje másik négy leszármazottjának sorsáról.

Reményi a műve legvégén megemlíti más túlélő családokat is, amelyeknek tagjai segítettek neki, és elmondja, hogy sosem térhetett vissza a korábbi lakhelyére. Sikerült viszont megtelepednie egy városzéli kis házban, amit még ő és a férje vásároltak befektetésként. Semmit nem árul el arról, hogy mi történt vele 1945 és az emlékirat megírásának idő-

Reményi Irén és fiai, Gyenes István (a kép bal oldalán) és Gyenes János/Juan, valamikor a háború után
(Biri Mama naplója)

pontja között azon kívül, hogy 1948 áprilisában Pista fiának eljegyzése volt, és júniusban meg is házasodott. Azzal zárja a kéziratot, hogy „én megfogadtam, szent fogadalmat tettem, hogy életemben senkit meg nem bántok, hangosan rá nem kiáltok senkire, mert megtanultam érezni az emberi rosszaságot”.

Reményi gyászjelentése a *Népszavában* és *Az Újságban* jelent meg, és az állt benne, hogy „megpróbáltatásokkal és szépségekkel teli életének 85-ik évében csendesesen elhunyt”. Két fia írta alá, valamint dr. Kelemen Zoltán, az unokái és a dédunokái nevében is.

REMÉNYI IRÉN DEPORTÁLÁSI EMLÉKIRATÁTÓL A CSALÁDI KRÓNIKÁIG

Olmos Péter a Reményi-émlékirat kiadásában azt mondja, nem nagyon tudunk Reményi későbbi életéről, és bár a kötet végén szerepel egy maroknyi családi fénykép, a két fián kívül a többi családtagot nem azonosítja be. Ami azt illeti, Reményi korábbi életéről sem kapunk túl sok információt, így például az első házasságáról sem. Még kevésbé ismerjük annak a titkolózásnak az okát, ami miatt Reményi általában véve sok részletet elhallgat az életéről. Röviden: hiányzik a család privát történetének rekonstrukciója a maga folytonosságában, ahogyan az felölel négy generációt, megjelenítve ezzel a 20. századi magyar zsidóság életét, beleértve ebbe az urbanizációt, az asszimiláció megkísérlését, a zsidóságnak a hazai művészetekben betöltött kiemel-

kedő szerepét, a kivándorlást és a holokauszt okozta veszteségeket, illetve azokat a gyakran köntörfalazó és torz családtörténeteket is, amelyek arra szolgáltak, hogy elrejtse az adott család eredetét.

Parti Nagy Lajos a 2021-ben megjelent *Árnyékporocská. Emlékmondatok Kner Piroška életéből* című könyvében megkísérli egyfajta magyar kultúrtörténeti esettanulmányként rekonstruálni hősnője és családja életét, és azt kérdezi: „Hogyan lehet valakit száz oldalon visszahozni a felejtésből”? Parti Nagy Lajosnak csak egy szakácskönyve maradt Kner Piroskától, és a legfontosabb információk a családjáról, de gyakorlatilag semmi Kner Piroskáról magáról, még az sem, hogy túlélte-e egyáltalán a holokausztot. Ami Reményit illeti, birtokunkban van ugyan a deportálási emlékirata, de abból szinte semmi nem derül ki a családjáról. Mindezek ellenére más források segítségével mégiscsak lehetséges rekonstruálni egy töredékes családi krónikát. A helyi lapok ugyanis írtak az apjáról és az első férjéről, akiket a helyi közösség jól ismert, spanyol források pedig sokat írtak egyik fiáról, Jánosról, aki Juan Gyenesként fontos és ismert személyiség lett. Ironikus módon Reményi Irén neve csak két igen „háziasszonyos” újságcikkben bukkan fel: 1932. január 8-án *Az Újság* „Háztartási fogások” című rovatában, ahol a tanácsaira hivatkoznak (egyrészt, hogy miként kell gyapjúholmit tisztítani forró vízzel és ecettel, és hogy az így tisztított ruha további előnye, hogy elveszíti a kopottságból eredő fényességét; de ad tanácsot arról is, hogy a koszos falat friss

Reményi Samu, az első Somogy megyei önkéntes tűzoltóbrigád megalapítója

kenyér belével dörzsöljük le, mert akkor a festés friss marad).

Reményi Irén apja, Reményi Samu (1851–1934) a Kaposvár közeli Csurgóról származott, ahol a Petőfi tér 12. szám alatt még mindig áll a háza. Foglalkozását tekintve üveges és képkeretező volt, kisvállalkozó, később pedig egy takarékbank igazgatója. Közössége oszlopos tagjának számított, neve megjelenik egy 1916-os hirdetésben, az *Egyenlőség* című neológ periodikában, mint a zsinagóga elnöke. Továbbá ő szervezte meg az első önkéntes tűzoltóbrigád, amit ő is vezetett, és aktívan részt vett benne egészen 1906-ig, illetve később, az első világháború idején. Két fia volt, ők még a második világháború előtt meghaltak. Egyikük Dr. Reményi Zoltán, aki 1937-ben, ötvenkilenc évesen szívrohamban hunyt el,⁴¹ másikuk Reményi Béla, aki a csurgói tűzoltóság titkára volt, és 1919-ben lett a fehérterror áldozata. Reményinek sok más rokona is meghalt a holokauszt idején, ezt meg is említi, de nem árulja el a nemüket, és azt sem, hogy hányan voltak. Reményi Samut a csurgói zsidó temetőben temették el. 1999-ben, a tűzoltóbrigád megalakulásának századik évfordulóján emléktáblát állítottak neki, és ma már az ő nevét viseli a tűzoltóbrigád.

Reményi Irén első férje Gyenes Izsó (1874–1961) volt. Három gyermekük született, István, Erzsi és János, de 1927-ben elváltak. Gyenes Izsó Guttman Izidorként született, apja, Guttman József a legenda szerint egyike volt annak a száz katonának, akiket Kossuth magával vitt az emigrációba, de Guttmant letartóztatták a határon, és bün-

etésből erőszakkal besorozták az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregébe. 1913-ban Izsó felvette a Gyenes nevet, katonaidejét a hadsereg zenekarában töltötte le, majd Kaposváron telepedett le, ahol megalapította Somogy megye első zeneiskoláját, és legendás hegedű-előadóművész és tanár lett. Feleségével egy Harmónia nevű zenebolyt is vittek. Gyenes a Tanácsköztársaság idején proletárgyerekeknek szervezett balatoni táboroztatást, amiből aztán mindenféle baja lett 1919 után. Ennek ellenére fia, István szerint a család jó anyagi körülmények közt élt egy négyszobás házban, ahol cselédjük és egy német *Fräulein*ük is volt.⁴² Kaposváron Gyenes aktív és vezető szerepet töltött be a helyi zenei élet felvirágoztatásában, sok programot szervezett, többek közt meghívta Balázs Bélát, Dohnányi Ernőt és más kiemelkedő zeneművészeket, és ő volt az is, aki a város első operaelőadását, *A sevillai borbély* tető alá hozta.⁴³ A válás után Gyenes előbb Győrbe költözött a fiával, Jánossal, majd Budapestre, később pedig Balassagyarmatra. Hosszú életet élt, nyolcvanhét évesen halt meg. (Arról nem sikerült semmit kiderítenem, hogy hogyan élte túl a holokausztot, ugyanis a fia, István, a vele készült interjúkban, ahol a családjáról kérdezték, egyik szülője háborús élményeiről sem beszélt, amiképpen anyja második házasságáról sem.)

A Gyenes házaspár három gyereke közül Erzsi – mint arról már esett szó – nem tért haza a deportálásból, de halálának körülményeiről Reményi semmit sem mond az emlékiratában. Erzsi zongoraművész volt, feltehetően először Reményinél,

A fiatal Gyenes Izsó

Reményi Gyenes István (168 óra, 2000. június 22., 36.)

majd Dohnányinál tanult, később a Horthy-testőr-sége egyik tagjának lányát tanította zongorára, és emiatt valószínűleg volt mentesítőlevele Horthytól. Ennek ellenére deportálták, és Ravensbrückben halt meg.⁴⁴ A három gyerek közül az elsőszülött, Reményi Gyenes István (1909, Kaposvár – 2001, Budapest) újságíró volt, fordító és tehetséges dalszövegíró. A fiatalabbik fiú, Gyenes János/Juan Gyenes (1912, Kaposvár – 1995, Madrid) 1940-től Spanyolországban dolgozott fotográfusként, világhírű lett, számtalan művész, köztük Picasso is a baráti körébe tartozott, a spanyol királyi család udvari fotográfusaként dolgozott, valamint a Spanyol Királyi Művészeti Akadémia is tagjává választotta.⁴⁵

Reményi Gyenes István 1928-ban érettségizett (gimnáziumban és kereskedelmi iskolában), és miután ugyanabban az évben a szülei elváltak, Kaposvárról Budapestre költözött. Egy bankban kezdett dolgozni, és hogy fenn tudja tartani magát, éjszakaiként zenészként lépett fel: hegedűn és szaxofonon játszott a *New York* kávéházban és más népszerű helyeken. Arról, hogy hogyan élte túl a háborút, azt mondta: harminckét rokona pusztult el, de neki sikerült élve megúsznia a munkaszolgálatot, aminek során végig vele volt a hegedűje. Ezt követően a dunapentelei vasműben dolgozott, ahol megvédték a munkások, a felszabadulás után pedig egy orosz tiszt védte, aki újságíró volt. A háborút követően Reményi Gyenes, érezve, hogy újra kell kezdeni, csatlakozott a párthoz, és riporterként helyezkedett el Balázs Béla *Fényező* című lapjánál, ami egy szocialista kulturális hetilap volt, és mindössze egy évet élt meg. 1945-ben tagja lett a Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ), pályafutása során rengeteg napi- és hetilapnak írt, de a főállása 1949 és 1976 között egy autókkal és motorkerékpárokkal foglalkozó magazin volt, innen is ment nyugdíjba. 1954-től fordítóként is dolgozott, Aragon, Prévert és mások francia sanzonjait fordította,

de Gershwin-dalokat és musicaleket is, köztük a *West Side Storyt*. Saját állítása szerint 1956-ban fivére hívta, hogy menjen ki hozzá Spanyolországba, de ő erre csak annyit válaszolt, hogy „magyar vagyok”, és úgy döntött, a hazájában marad.⁴⁶ Spanyolországba azért ellátogatott 1972-ben, és a fivérével közösen kiadtak egy útikönyvet is, *Granadától Segoviáig* címmel, ahol ő írta a szöveget, és az öccse adta a fényképeket.

Reményi-Gyenes legismertebb műve az *Ismerjük őket?* című kötet volt, amely neves zsidó származású magyarokról szól, köztük azokról is, akik megtagadták a gyökereiket, de akikben mind közös volt az, hogy valahol, valaki felfigyelt a zsidó származásukra, akár pozitív, akár negatív értelemben.⁴⁷ Reményi Gyenes azt ígérte, hogy a könyvnek minden olvasója meglepődik majd, és én valóban meg is lepődtem, amikor például felfedeztem, hogy a budai várhegy híres és hatalmas bronz turulszobrának alkotója zsidó volt. Meglepődve fedeztem fel viszont azt is, hogy Reményi Gyenes még a kötet 2000-ben megjelent, bővített kiadásában sem említette Kertész Imre nevét, holott felsorolt mintegy háromszáz író, köztük Kertész Ákost is.

A *Biri mama*-emlékirat bevezetőjét olvasva hiányoltam, hogy semmiféle említés nincs benne arról, hogy hogyan és kitől szerezték meg a kéziratot – így azt kellett feltételeznem, hogy alighanem rokonoktól került elő, akik sajátos okokból névtelenek szerettek volna maradni. Ezt követően érdekes hírre bukkantam arról, hogy Reményi Gyenes István halála után a lánya a Néprajzi Múzeumnak adományozta szülei 343 darabos népviseletes ajándék-baba-gyűjteményét, ami az 1960-as évekből származott, sok-sok országból, de főleg Spanyolországból. A gyűjtemény érdeklődésre tartott számot, mivel egy olyan korszakot képviselt, amikor a magyarok nagy része alig utazhatott.⁴⁸ Valószínűnek tűnik tehát, hogy Reményi Irén kéziratosa emlékirata is az örökség részét képezhette, és miután fia nem nyúlt hozzá, Reményi unokája volt az, aki engedélyezte a kiadását.

Miközben Reményi Gyenes hosszú életét – amely gyakorlatilag az egész gyötrelmes 20. századot felölelte – Magyarországon élte le, és itt is halt meg kilencvenkét évesen, öccsének, Jánosnak nagyon máshogy alakult az élete attól kezdve, hogy 1937-ben végleg elhagyta Magyarországot. A két világháború közti időszak sok más zsidó művészéhez és értelmiségijéhez hasonlóan ő is részben a tisztas megélhetés nehézségei, illetve az antiszemitizmus miatt hagyta el szülőföldjét. Külföldön sok más magyar zsidó fotóművészhez hasonlóan (Friedmann/Capa testvérek, Halász Gyula/Brassaï,

Kepes György/George Kepes, Munkácsi Márton/Martin Munkácsi, Kertész Andor/André Kertész) szabadúszó fotográfusi karrierbe kezdett, ám tőlük eltérően igen gyorsan életre szóló és már-már elképzelhetetlen szakmai hírnévre tett szert Franco falangista Spanyolországában, és ez a hírnév az új demokrácia idején is vele maradt. Ennek a hírnévnek az volt az ára, hogy új identitást kellett kreálnia magának: homályban kellett hagynia családjá eredetét, és különösen nem szólni arról, hogy az anyját deportálták. Ilyen értelemben János emigrálásának története nem sokban különbözik Hábermann Aladárétól, aki – mint azt már említettük a tanulmány elején – úgy halt meg, hogy egyetlen szót sem szólt lányának a múltjáról. Nem világos, hogy Gyenes beszélt-e a lányának származásáról, de a sok-sok cikkben és rövid életrajzban, ami élete során a spanyol és a magyar sajtóban megjelent, nem tesznek róla említést – vagy inkább úgy mondanám: gondosan kerülnek az említését. Így például a *Real Academia de la Historia* (Királyi Történettudományi Akadémia) honlapján szereplő részletes életrajza sem tesz említést a származásáról.⁴⁹ Hasonlóképp, Gervai András 1998-as kötetében⁵⁰ – amelyben harminchárom kivándorolt magyar szerepel, és ahol a legtöbben azok közül, akik a két világháború

közt emigráltak, zsidó származásúak – a Gyenessel készített interjúból ezt a részletet gondosan kihagyták, bár Hitlert megemlítik, és azt is, hogy Gyenes hisz istenben. Ezzel szemben Gyenesnek azt a gyakran ismételt mondását, amivel a legjobban szerette humorosan jellemezni magát – „*soy feo, católico, y sentimental*” („csúnya vagyok, katolikus és szentimentális”) – rendszeresen idézte tőle sok-sok spanyol forrás. (Ez egyébként egy idézet Ramón del Valle-Inclántól, a spanyol „98-as generáció” nagy drámaírójától.)

Fiatalkorában Kaposváron János az apjától kezdett zenét tanulni, aki azt remélte, csodagyereket faraghat belőle. Amikor azonban világossá vált, hogy zenészként nem lesz olyan sikeres, mint az apja, ráadásul meg is bukott néhány tárgyából középiskolában, villanyszerelő-tanoncnak adták.

A városban akkoriban már több mint féltucat olyan fotóstúdió működött, amelynek zsidó tulajdonosa volt. A tizenéves fiatalembert hamarosan elcsábította az új technológia, és kísérletezni kezdett a fényképezéssel. 1928-ban drasztikusan megváltozott az élete, mivel szülei elváltak, és tizenhat évesen Győrbe költözött édesapjával. Ekkor döntött úgy, hogy fényképezést fog tanulni, és tizennyolc évesen Budapestre ment, hogy munkát keressen. Egy történet szerint Jánosnak úgy indult be a karrierje, hogy 1929-ben lefényképezte Simon Böskét, az első *Miss Hungáriát* a győri vasútállomáson, amint épp Párizsba tartott a *Miss Európa*-versenyre, amit aztán meg is nyert.⁵¹ Ennek eredményeképp Gyenes állást kapott egy szórakoztató helyen, a *Színházi Életnél*, ahol 1930 és 1937 között dolgozott, és ez idő alatt több száz képet készített Bécs és Budapest színházi, zenei és társasági életéről.⁵² Szeretett szórakoztató anekdotákat megosz-

Gyenes János tizenéves hegedűművészként
(Fernando Olmeda: *Gyenes. El fotógrafo del optimismo.*)

Kodály Zoltán és Bartók Béla a harmincas évek elején
(Juan Gyenes / Együd Árpád Kulturális Központ
Vaszary Képtár / OSZK)

Kodály Zoltán és Jámbor Ági
a Liszt Ferenc Zeneakadémián 1933-ban
(*Színházi Élet* 1933/50, 30.)

tani a tetteiről, így például azt, hogy hogyan sikerült 1934-ben titokban lefényképeznie VIII. Edwardot és szeretőjét, Wallis Simpson egy kabaréban, amikor titkos látogatásra érkeztek Budapestre. Mivel jól ismerte a zenét, a muzsikuskörök számtalan alakjáról is több száz képet készített, köztük Kodályról, Bartókról, Lehárról, Toscaniniról és Furtwängler-ről. Szemléltetésként álljon itt két kép Kodályról, az elsőn Bartók Béla társaságában látható, a másodikon tanítványával, Jámbor Ágival.⁵⁵

Míg Gyenes a spanyolországi, ragyogóan sikeres karrierje során elsősorban portréképekre specializálódott, addig 1936-ban a *Színházi Élet*-ben megjelent fotói még a garmisch-partenkircheni téli olimpiáról és az augusztus 1. és 16. között Berlinben megrendezett nyári olimpiáról tudósítottak. A *Színházi Élet* augusztus 9-i és 16-i (azaz 34. és 35.) számaiban a magyar győztesek fotói is szerepelnek, köztük Csik Ferencé (1913–1945), aki százméteres gyorsúszásban nyert váratlanul aranyérmet. De a lap lehozta a négyszeres aranyérmes amerikai Jesse Owens (1913–1980) fényképeit is. Az egyik képen, amit nem Gyenes készített, ott szerepel maga Gyenes is, amint épp a *Színházi Élet* egyik példányát mutatja Jesse Owensnek, benne Owens képeivel.

Gyenes 1937-ben távozott Magyarországról, és Párizsban, Londonban, majd Egyiptomban próbálkozott szabadúszó fényképészként. Egyiptomban 1939-ben Faruk király esküvőjét fotózta, Tiranában

Gyenes János és Jesse Owens a berlini nyári olimpián
1936-ban (*Színházi Élet* 1936/35, 18.)

pedig Zog albán király esküvőjét Apponyi Geraldine magyar bárónővel. Amikor 1940-ben kitért a háború, Gyenes Spanyolországba került – véletlenül, ugyanis eredetileg New Yorkba tartott, ahol a legenda szerint a Metro-Goldwyn-Mayer szerződése várt rá. Spanyolországban azonnal kapott munkát, mivel ő lett azon kevés fotográfusok egyike, akikkel megpróbálták betölteni az űrt, ami a polgárháború miatt elmenekülő köztársaságparti fotográfusok után támadt. Ám az az elképzelhetetlenül gyors szakmai siker, ami az elkövetkező évtizedekben rá várt, és amiről egy nincstelen menekült soha nem is álmodhatott volna, annak volt köszön-

Szelfi az 1940-es évekből Juan Gyenesről
és mentoráról, José Vázquez „Campúa”-ról
(<https://campuafotografo.es/tag/gyenes/>)

Spanyol 3 pesetas bélyeg Franco arcképével

hető, hogy 1941-ben megismerkedett José Demaría Vázquez „Campúa”-val (1900–1975), a legendás jobboldali spanyol fotográfussal és színházi impresszárióval, aki a polgárháború alatt a királyi családot fényképezte (bár készített háborús képeket is), és aki a Franco család közeli barátjának számított. Vázquez felfogadta Gyenest, és úgy tűnik, gyorsan össze is barátkoztak, majd együtt is dolgoztak egészen addig, amíg Gyenes 1948-ban meg nem nyitotta saját műtermét. Hamar találkozott Sofia Vázquez Pérezzel is, akivel 1943-ban házasodtak össze. A nő José Vázquez műtermében dolgozott titkárnőként, és – legalábbis nevéből ítélve – alighanem rokonságban is állt vele. Lányuk, Irenka (sic!), akit Gyenes anyjáról neveztek el, ugyanabban az évben született.

1948-ban Gyenes egy speciális kormányrendeletnek köszönhetően megszerezte a spanyol állampolgárságot, megnyitotta saját műtermét, és onnantól kezdve sikert sikerre halmozott. Megvolt benne a képesség, hogy alkalmazkodjon a kor követelményeihez, és ne politizáljon, így közeli barátságba tudott kerülni a Franco, illetve a királyi Bourbon-családdal is, és mindkettejük hivatalos fotográfusa lett. A 20. század második felében a Franco-rezsim legbefolyásosabb személyiségei ültek neki modellt a műtermében, élükön személyesen a *Caudillo*val, de később a demokratikus átmenet fontos alakjai is megfordultak nála. Amikor 1953-ban Spanyolország belépett az ENSZ-be, és a rezsimnek – igyekezve javítani a róla kialakult képet – szüksége lett egy olyan hivatalos Franco-portréra, amin a diktátor kevésbé tűnik keménynek, a Gyenes készítette arcképét nyomtatták az 1955-től forgalomba kerülő bélyegek millióira, ami így Franco legtöbbet hasz-

nált képe lett, hiszen megjelent mindenféle címletű bélyegen. Gyenes az interjúi során több alkalommal is megjegyezte, hogy Franco jó modellt volt, mert nem türelmetlenkedett.

1962-ben, egy évvel apja halála után, Gyenes már olyan pozícióban volt, hogy díjat alapíthatott az apja neve alatt. Ez lett a „Premio Isidro Gyenes”, ami a legjobb fiatal spanyol hegedűművésznek jár, és amit 1968 óta a spanyol állam finanszíroz. 1976-ban Gyenes a Teatro Real (Királyi Színház) hivatalos krónikása is lett. Ő volt az is, aki a Zarzuela-palotában az első hivatalos fényképet készítette I. János Károly királyról és Zsófia királynéről, ami a későbbi demokratikus rendszer legfontosabb hivatalos fényképe lett, ugyanis ott függött minden hivatal falán. 1990-ben Gyenes újabb hatalmas szakmai elismerésben részesült, mivel ő lett az első fotóművész, akit bevásztottak a Real Academia de Bellas Artes de San Fernandóba (San Fernandói Szépművészeti Királyi Akadémia). A beiktatásán elhangzott beszéd a *Retrato del cuerpo, retrato del alma* (A test fényképe, a lélek fényképe) címet viselte.

Gyenes, aki „az optimizmus fényképészének” nevezte magát, kiváló portréfotográfus volt, aki technikai tudásának és a társas életben való jártasságának köszönhetően szinte mindenkit lefényképezett, aki csak számított, műterme 1948-as megnyitásától kezdve egészen a nyolcvanas évekig. Nemcsak a spanyol arisztokrácia tagjai ültek neki modellt, de a nemzetközi politika és a kulturális élet olyan személyiségei is, mint Picasso, Dalí, Errol Flynn, Imelda Marcos, a windsori hercegi pár, Omar Sharif, illetve további híres emberek százai. Gyenes egyúttal

Juan Gyenes önportréja, amin megpróbálja szemléltetni, hogy zenében és fotográfiában is van művészi tehetsége
(Biblioteca Nacional de España, Madrid)

fél évszázadnyi kulturális és társas életet is lefényképezett, megörökítve a 20. század második felének legfontosabb társasági és kulturális eseményeit, és mindazokat, akik ebben az időszakban elég fontosnak ítélték magukat ahhoz, hogy modellt üljenek neki. Három fotóalbumot jelentetett meg a balettról, kettőt a színházról, további kettőt a bikaviadalokról, és egyet Picassóról. Állítólagos önéletrajzát is kiadta, ami csak a nevében volt az, ugyanis a *Gyenes por Gyenes. Memorias de un fotógrafo en España* (Gyenesről Gyenestől. Egy spanyolországi fényképész emlékirata) csak a szokásos, sokat ismételt anekdotikus részleteket kínálja Gyenes múltjáról, azzal az ürüggyel, hogy „nincs időm megírni az életemet, ugyanis éppen élem”. Nem meglepő, hogy az *El País* 1995-ös nekrológiájában az áll, hogy „a művészettörténeti kézikönyvek keveset tudnak az életéről (szinte semmit)”.

Bár nem kizárólag Gyenesről szól, 2002-ben igen érdekes fejtegetéssel állt elő Eugenio Suárez Gómez spanyol újságíró azokról a magyarokról, akik a polgárháború utáni Spanyolországban kerestek menedéket.⁵⁴ Eszerint Gyenes – ellentétben azzal, amit a magáról felépített mitológia sugallt – nem csak „éppen átutazott” Spanyolországban. Suárez-Gómezt azért kezdtek el érdekelni a magyarok, mert 1941–43-ban tudósító volt Magyarországon, amiről később könyvet is írt (az egyetlen spanyol könyvet Magyarország ezen korszakáról) *Corresponsal en Budapest* (Tudósító Budapesten) címmel (1946, 2007). Budapestet mozgalmas városként írja le, fürdőkkel és olyan éjszakai élettel, ami még a háború idején is tetszett neki, és amit sokkal izgalmasabbnak talált Madridnál. Jó fél évszázaddal később, 2002-ben ezt írta egy *El País*-cikkből: „A polgárháború utáni Madrid a náci üldözés elől menekülő zsidók egyéni emigrációjának egyik állomása lett. Volt, hogy csak megállóhely és fogadó volt az ígéretes amerikai földek felé vezető úton. Jellegzetesen közép-európai módon kávéházakban gyűltek össze, a Gran Vía egyik kávéházában, amit *Lyon*-nek hívták. Mind zsidók voltak, mind magyarok.”

2011-ben Fernando Olmeda spanyol újságíró életrajzot jelentetett meg Gyenesről, amelyben főleg Gyenes szakmai karrierjét tárgyalta, de nyomozott a fotós kaposvári ifjúsága után is, egészen az iskolai értesítőkig, sőt fényképeket is közreadott a szülői házról, továbbá olyan beszélgetéseket, amelyek a család Reményi-ágának zsidóságáról szóltak. Olmedának ugyanakkor arra már nem sikerült rájönnie, hogy Gyenesnek magyarosítva volt a neve, és

**A zsidó áldozatok emlékműve Szarvason
(A holocaust szarvasi áldozataira emlékeztek
vasárnap newsjag.hu, 2016. június 3.)**

ő maga is zsidó volt, holott feltehetően kapott segítséget valamelyik családtagtól a könyv elkészítéséhez. Olmeda könyvét 2016-ban magyarra is lefordították, és a kaposvári könyvbemutatón Irenka Gyenes is jelen volt.⁵⁵

Interjúiban Irenka azt szokta mondani: apja fotóművészetének titka az volt, hogy láthatóvá tette a láthatatlant, és hogy megragadta a lelket a testben. Elmondása szerint apja mindig dolgozott, és még tíz nappal a halála előtt is képeket készített. Reményi Gyenes István 2001-ben Budapesten bekövetkezett halála után további 1500, addig ismeretlen Juan Gyenes-fotográfiát találtak, amelyekre testvére az évtizedekig tartó levelezés során tett szert. Ezeken a képeken Gyenes a fotókra írt üzeneteket a különböző nyaralásokról, vagy épp arról, mennyit nőtt a lánya.⁵⁶ Tekintve, hogy Olmeda könyve négy évvel korábban jelent meg, nehéz megérteni Irenka Gyenes 2015-ben adott interjóját,⁵⁷ amelyben azt mondja: az apjával kapcsolatos egyik első emléke, amikor 1945-ben (Irenka még két éves sem volt ekkor) apja a madridi napalijukban ült egy bársonykanapén, és a fejét a kezébe temetve zokogott vígasztalhatatlanul, mert az oroszok elfoglalták szeretett Magyarországot. Valójában sokkal valószínűbb, hogy azért sírt, mert épp akkor tudta meg, hogy a nővére meghalt, az idős édesanyja pedig – minden valószínűség ellenére – életben maradt.

Reményi Irén a szarvasi deportáltaknak abba a körülbelül hetven százaléknál, „szerencsés” csoportjába tartozott, amely – köztük idősek és gyerekek – életben maradt. Sokuknak azonban komoly problémái támadtak az életbe való visszailleszke-

déssel a táborban töltött időszak után. Ma a szarvasi temetőben felállított emlékmű 220 neológ és 135 ortodox zsidót sorol fel, akik elpusztultak. Megemlékezések vannak még ugyan, de dr. Molitorisz Pál helytörténész és számtalan Szarvasról szóló könyv szerzője szerint a mai fiatalabb generációk Szarvason nemigen tudnak semmit az egykor oly fontos zsidó közösségről.⁵⁸

Továbbra is fennáll a kérdés, amit jelen tanulmány elején tettem fel: mit tanulhatunk egy újabb holokauszt-történetből? Mit nyújt a sok már létező tanúságtételen felül? Ebben a hosszú kitérőben, amit Biri mama emlékiratának és történeti kontextusának szántam, Ember Mária szomorú mottójának igazságát próbáltam bemutatni – azt, amit saját kézírásával írt autofikciós holokauszt-emlékiratának, a *Hajtűkanyarnak* (1974) a címlapjára: „Ennek a könyvnek a tárgya nem »a« zsidó sors. Amit ez a könyv elbeszél, az a magyar történelem.”⁵⁹ Vagyis a tágabb kérdés az, hogy mi a zsidók helye Magyarország múltjában és jelenében.

Angolból fordította Horváth Györgyi

Hivatkozott irodalom

- Balogh 2007 = Balogh István: *Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története*. Tótkomlós–Budapest, Duo-Printers.
- Baróti 1975 = Baróti Géza: 1975. Hazatérni jó. *Filmvilág*, 1975. január 24.
- Belk 1992 = Russell Belk: Attachment to Possessions. In: Irwin Altman and Setha M. Low (eds.): *Place Attachment*. New York, Plenum, 38–62.
- Braham 2000 = Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. Condensed Edition. Detroit, Wayne State UP.
- Ember 1974 = Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Frojimovics–Molnár (szerk.) 2021 = Frojimovics Kinga és Molnár Judit (szerk.): *Szeged–Strasshof–Szeged. Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégretett” szegedi deportáltakról, 1944–1947*. Szeged, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/22797/1/Szeged-Strasshof_e_konyv.pdf
- Frojimovics–Kovács 2015 = Frojimovics Kinga and Éva Kovács: Jews in a 'Judenrein' City: Hungarian Jewish Slave Laborers in Vienna (1944–1945). *Hungarian Historical Review*, 2015/3, 705–736.
- Fuentes 2012 = Carlos Fuentes: El fotógrafo que coloreó la vida de la España en blanco y negro. <https://ecoscotidianos.wordpress.com/2012/11/>
- Gervai 1998 = Gervai András: „Hatvan éve tanulom a szakmát.” Interjú Juan Gyenessel. In: *Emigráns vagyok a földön – Sorsvázlatok. 53 beszélgetés*. Budapest, Argumentum.
- Gillett 2018 = Robert Gillett: Lessons in Mourning: Elsa Bernstein's Memoir of Theresienstadt. In: *Leo Baeck Institute Year Book*, 63, 119–133.
- Glück 1961 = Gemma La Guardia Glück: *My Story*. D. McKay Co. Re-edition: *Fiorello's Sister: Gemma La Guardia Glück's Story*. Ed. Rochelle G. Sidel. Syracuse, Syracuse UP, 2007
- Grászli 2020 = Grászli Bernadett: Luz & Sombra. „Meglátni az árnyékot, mint a fényt.” Juan Gyenes fotóművész (1912–1995). *Fotóművészet*, 2020/1, 101–108.
- Gyenes 1984 = Juan Gyenes: *Barátom Picasso: Juan Gyenes fényképész emlékezései*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Habermann 2006 = Ann Maria Habermann: Levelek Tibornak. *Múlt és Jövő*, 2006/3, 101–117.
- Habermann–Kieselbach–Tóth (szerk.) 2008 = Anna Maria Habermann – Kieselbach Tamás – Tóth Ildikó (szerk.): *Tamás könyve*. Budapest, Kieselbach.
- Huhák 2016 = Huhák Heléna: A vészkorszak női perspektívából, a női emlékezet specifikumai. In: Huhák Heléna és Szécsényi András (szerk.): *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet műzeumi forrásai*. Budapest, Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény, 76–108.
- Huppert 1997 = Hilde Huppert: *Hand in Hand with Tommy: A Testimony, 1939–1945*. Jerusalem, Gefen Publishing.
- Kocsis 2018 = Kocsis Katalin: A legidősebb magyar zenetanár. papageno.hu, augusztus 14. <https://papageno.hu/featured/2018/08/a-legidosebb-magyar-zenetanar/>
- Kelemenné 2020 = Kelemen Albertné, özv.: *Biri mama deportálási emlékirata*. Reprint kiadás. Budapest, Kieselbach.
- Kaplan 1999 = Marion Kaplan: *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*. Oxford, Oxford UP.
- Kaplan 2019 = Marion Kaplan: Did Gender Matter During the Holocaust? *Jewish Social Studies*. 2019/2, 37–56.
- Kastner 2017 = Joseph Kastner describes daily life in Bergen-Belsen, where he was deported at the age of 14. <https://museeholocauste.ca/en/survivors-stories/joseph-kastner/>.
- Klacsman 2016 = Klacsman Barbara: Abandoned, Confiscated, and Stolen Property. Jewish–Gentile Relations in Hungary as Reflected in Restitution Letters. *Holocaust Studies*, 2016/1–2, 133–148.
- Kieselbach–Molnos (szerk.) 2006 = Kieselbach Tamás – Molnos Péter (szerk.) *A magyar forradalom – 1956 – Napló*. Budapest, Kieselbach.
- Kiss 1999 = Kiss Magdolna: „Majdnem egy idős vagyok a századdal.” Beszélgetés a 90 éves Reményi Gyenes Istvánnal. *Magyar Sajtó*, 1999, 5–7.
- Kolb 2019 = Kolb Jenő: „Glaube an den Menschen”: *Das Bergen-Belsen-Tagebuch*. Bergen-Belsen-Berichte und Zeugnisse 7. Trans & Eds. Lajos Fischer and Thomas Rahe. Göttingen, Wallstein Verlag.
- Kolb 2021 = Kolb Jenő: *Hit az emberben.* *Bergen-belseni napló*. Göttingen, Wallstein Verlag.

- Kunt 2016 = Kunt Gergely: The Hungarian Revolution of 1956 as Seen Through the Collaborative Illustrated Diaries of Two Preadolescent Boys. *Hungarian Cultural Studies*, 2016/9, 101–121.
<https://abea.pitt.edu/ojs/index.php/abea/article/view/252/429>
- Lantos 2006 = Petere Lantos: *Parallel Lines – A Journey from Childhood to Belzen*. London, Arcadia. (Magyar fordításban: *Sínek és sorok*. Budapest, Scolar, 2009.)
- Lantos 2020 = Peter Lantos: Between Two Worlds. Life in Neuropathology and Beyond. *Free Neuropathology*, 2020, 1–22 <https://www.unimuenster.de/Ejournals/index.php/fnp/article/download/2955/2905?inline=1>
- Lappin-Eppel 2015 = Eleonore Lappin-Eppel: A Missing Voice: Women Survivors of the Strasshof Transports from Hungary to Austria. In: *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges*. Eds. Andrea Pető, Louise Hecht and Karolina Krauska. Budapest, CEU Press, 79–98.
- Lukács 2020 = Lukács Anikó: *Budapest–Bergen–Belzen–Svájc. A Kasztner-vonat fővárosi utasai*. Budapest, Budapesti Fővárosi Levéltár.
- Molitorisz é.n. = Molitorisz Pál: A szarvasi zsidó hitközség története.
http://www.szarvasnet.hu/konyvjelzo/kronika/11_szam/11_15.htm
- Molnár (szerk.) 1936 = Molnár Imre (szerk.): *A magyar muzsika könyve*. Budapest, Merkantil Nyomda.
- Nagy 2019 = Nagy Zoltán: „Már Kaposváron is udvari fényképész volt.” [kaposvarmost.hu](https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvarimemento/2019/02/16/mar-kaposvaron-is-udvari-fenykepesz-volt.html), 2019. február 16.
<https://kaposvarmost.hu/blog/kaposvarimemento/2019/02/16/mar-kaposvaron-is-udvari-fenykepesz-volt.html>
- Olmeda 2011 = Fernando Olmeda: *Gyenes. El fotógrafo del optimismo*. Barcelona, Ediciones Península. (Magyar fordítása: *Gyenes, az optimizmus fotográfusa*. Šamorin, Méry-Rátio, 2016.)
- Péntek 2021 = Péntek Orsolya: Ismeretlen részletek. *Múlt és Jövő Online*, 2021. január 26.,
https://multesjovo.hu/kultur_cikk/pentek-orsolya-ismeretlen-reszletek
- Reményi Gyenes 1995 = Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka*. Budapest, Ex Libris. (Bővített kiadás: 2000.)
- Rozell 2009 = Matthew Rozell: Holocaust Survivors, Liberators Reunited. ABC News: Person of the Week: Teacher Takes Students on a Journey of Humanity. <https://teachinghistorymatters.com/2009/09/26/holocaust-survivors-liberators-reunited-abc-news-person-of-the-week-teacher-takes-students-on-a-journey-of-humanity/>
- Rozell 2016 = Matthew Rozell: *A Train Near Magdeburg. A Teacher's Journey into the Holocaust and the Reuniting of the Survivors after the Holocaust 70 Years On*. Hartford, NY, Self.
- Rozell 2020 = Matthew Rozell: Hand in Hand. (Goodbye, Young Lily). *Teaching History Matters*,
<https://teachinghistorymatters.com/2020/06/15/hand-in-hand-goodbye-young-lily/>
- Sayner 2007 = Joanne Sayner: Memories of a Survivor: The Story of Hilde Huppert's Autobiography. In: *Uő: Women Without a Past?* Leiden, Brill, 15–74.
- Soros 2001 = Tivadar Soros: *Masquerade*. Ed. and trans. from the 1965 ms. in Esperanto by Humphrey Tonkin. New York, Simon and Schuster. (Magyarul: *Túlélni – Állarcban – Nácivilág Magyarországon – Szibériai Robinsonok*. Budapest, Múlt és Jövő, 2018.)
- Szász Stessel 2009 = Zahava Szász Stessel: *Snowflowers: Hungarian Jewish Women in an Airplane Factory, Markleeber*. Madison, NJ, Fairleigh Dickinson UP. (Magyarul: *Hővirágok*. Budapest, Noran, 2015.)
- Suárez Gómez 2002 = Eugenio Suárez Gómez: Los judíos húngaros. *El País*, 2002. június 30.
- Szécsényi 2019 = Szécsényi András: Hillersleben. Történelem és emlékezés. *Századok*, 2019/4, 657–672.
- Szécsényi–Huhák 2021a = Szécsényi András és Huhák Heléna: A láger hatása alól senki sem vonhatta ki magát: az sem, aki túlélte és az sem, aki felszabadította. *Telex*, 2021. május 1. <https://telex.hu/belfold/2021/05/01/a-lager-hatasa-alol-senki-sem-vonhatta-ki-magat-az-sem-aki-tulelte-es-az-sem-aki-felszabadította>
- Szécsényi–Huhák 2021b = Szécsényi András és Huhák Heléna: A közöny otthonossága és a hontalanság keserű érzése. A deportáltak hazatérése. *Telex*, 2021. július 29. <https://telex.hu/kulfold/2021/07/29/a-kozony-otthonossaga-es-a-hontalansag-keseru-erzese-a-deportáltak-hazaterese>
- Szécsényi–Huhák 2021c = Szécsényi András és Huhák Heléna: Félelem az ételtől: túlélők a felszabadított koncentrációs táborokban. *Telex*, 2021. június 10. <https://telex.hu/kulfold/2021/06/10/felelem-az-eteltol-tulelok-a-felszabadított-koncentracios-taborokban>
- Szécsényi–Huhák 2021d = Szécsényi András – Huhák Heléna: Rejtélyes körülmények között bukkant fel egy deportált fényképész naplója a tükör mögött. *Telex*, március 18. <https://telex.hu/belfold/2021/03/18/naplo-a-tukorben-egy-deportalt-fenykepesz-feljegyzeseinek-eltunese-es-megtalalasa>
- Szojka 2003 = Szojka Emese: Tárgygyűjtések lakásokban és azokon kívül. Múzeumi gyűjtemény gyarapítás. *Madok-füzetek*, 2003/1, 88–97.
- Szilágyi 1996 = Szilágyi Péter: Értékörzés háttérzenével. *Magyar Nemzet*, 1996. december 7., 7.
- Sztankay 2000 = Sztankay Ádám: Kalandfilm. Aki végigtercelte az évszázadot. *168 óra*, 2000., június 22., 36–38.
- Tóth 2006 = Tóth Ildikó: Anna Maria Habermann és könyve. *Múlt és Jövő*, 2006/3, 99–100.
- Vasvári 2016 = Louise O. Vasvári: Introduction to Zsuzsanna Fischer Spiro *In Fragile Moments*; Eva Shainblum *The Last Time*. The Azrieli Series of Holocaust Survivor Memoirs. Toronto, The Azrieli Foundation.
- Vasvári 2019 = Louise O. Vasvári: Simon Böske, Miss Hungária és Miss Európa, 1929. Nemi szerepek, faj és nemzeti identitás a két világháború közti Magyarországon. *Múlt és Jövő*, 2019/2, 65–93.
- Vasvári 2022 = Louise O. Vasvári: Kísért a múlt. Jámbor Ági memoárja és zenei karrierje az Egyesült Államokban. *Múlt és Jövő*, 2022/2, 59–72.
- Vincze é.n. = Vincze Gábor: A szarvasi zsidók deportálásával kapcsolatban népbíróság elé állított csendőrök. <http://opusztasz.hu>.

Weiczner 2010 = Weiczner Jenő: Édesapám, Weiczner Jenő naplója 1944–45-ben. <https://remeny.org/remeny/2010-5-szam/edesapam-weiczner-jeno-naploja-1944-45-ben/>

Weiczner 2014 = Weiczner Jenő: *Ez most a sorsoð, kiüldözött zsidó. Napló 1944–1945*. Budapest, Wesley János Kiadó.

Zágoni (szerk.) 2012 = Zágoni Zsolt (szerk.): [Rózsi (Stern) Bamberger]: *Budapesttől Bergen-Belsenig. Egy füzet 1944-ből. From Budapest to Bergen-Belsen: A Notebook from 1944*. Magánkiadás.

JEGYZETEK

- ¹ Kelemenné 2020.
- ² Kieselbach–Molnos (szerk.) 2006
- ³ Ezekről lásd Kunt 2016.
- ⁴ Habermann–Kieselbach–Tóth (szerk.) 2008.
- ⁵ Lásd erről Tóth 2006, magyar nyelvű részlethez a regényből lásd Habermann 2006.
- ⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=yFj2Ux04OCK>
- ⁷ Az utóbbi kérdés tömör tárgyalásához lásd Kaplan 2019, speciálisan magyar példákhoz Huhák 2016.
- ⁸ Péntek 2021.
- ⁹ Gillet 2018.
- ¹⁰ Glück 1961/2007.
- ¹¹ Weiczner 2014.
- ¹² Szécsényi és Huhák 2021d.
- ¹³ Balogh 2007; Molitorisz é.n.
- ¹⁴ Molitorisz é.n.
- ¹⁵ Kaplan 1999.
- ¹⁶ Braham 2000, 87–98.
- ¹⁷ Soros 1965/2001.
- ¹⁸ Vincze é.n.
- ¹⁹ Frojimovics–Kovács 2015; Frojimovics–Molnár (szerk.) 2021; Lappin-Eppel 2015; lásd még Ember 1975, aki önéletrajzi regényében, a *Hajtűkanyarban* írta meg a strasshofi hétköznapok részleteit egy gyermek szemzőgéből.
- ²⁰ Lukács 2020.
- ²¹ Kolb 2019/2021.
- ²² Zágoni (szerk.) 2012.
- ²³ Kastner 2017.
- ²⁴ Molnár (szerk.) 1936, Baróti 1975.
- ²⁵ Vasvári 2016.
- ²⁶ Weiczner 2010.
- ²⁷ Szász Stessel 2009.
- ²⁸ Rozell 2016. A fényképeket Gross eredeti képaláírásával lásd: <https://teachinghistorymatters.com/the-liberation-photos>.
- ²⁹ Rozell 2009.
- ³⁰ Lásd: <https://www.haaretz.com/world-news/europe/MAGAZINE-72-years-later-woman-from-iconic-holocaust-photo-identified-1.5464515>. Az oldalon egy másik kép is látható a nőről – jól felismerhetően ugyanaz, mint a felszabadulásról készített képen szereplő nő – az unokájával, amit itt nem tehetek közzé, szerzői jogi megkötések miatt.
- ³¹ Sayner 2007, 15–74.
- ³² Huppert 1997.
- ³³ Ld. Rozell 2020.
- ³⁴ Lantos 2020.
- ³⁵ Lantos 2006
- ³⁶ A hillerslebeni deportáltakról lásd Szécsényi 2019.
- ³⁷ Hillersleben topográfiájának részletes leírásához, ahogy azt egy másik túlélő látta vö. Szécsényi 2020.
- ³⁸ A témához lásd a Szécsényi–Huhák szerzőpárosnak a bibliográfiában felsorolt három igen kiváló 2021-es tanulmányát (2021a, 2021b, 2021c), amelyekben fényképek is vannak.
- ³⁹ Klacsmann 2016.
- ⁴⁰ Belk 1992.
- ⁴¹ *Új Somogy*, 1937. április 15.
- ⁴² Szilágyi 1996.
- ⁴³ Kocsis 2018.
- ⁴⁴ Sztankay 2000.
- ⁴⁵ Juan Gyenes 1984; Olmeda 2011.
- ⁴⁶ Kiss 1999; Sztankay 2000.
- ⁴⁷ Reményi Gyenes 1995. A könyvnek volt egy bővített kiadása is 2000-ben, amihez valószerűtlen módon Habsburg Ottó írt előszót.
- ⁴⁸ Szojka 2003.
- ⁴⁹ <http://dbe.ruh.es/biografias/11476/juan-gyenes-remenyi>.
- ⁵⁰ Gervai 1998.
- ⁵¹ Simon Böske életéről lásd Vasvári 2019.
- ⁵² Nagy 2019.
- ⁵³ Jámbor Ági történetéről lásd Vasvári 2022.
- ⁵⁴ Suárez Gómez 2002.
- ⁵⁵ https://kapos.hu/birek/kultura/2016-10-21/juan_gyenes_az_optimizmus_fotografusa.html. Lásd még a róla készült képet, amelyen Zsófia spanyol királynéval együtt szerepel egy, az apja életművéről készült 2012-es madridi kiállításon: <https://www.revistavanitayfair.es/cultura/articulos/irenka-gyenes-fotografo-rey-juan-carlos/47449>
- ⁵⁶ Grászli 2020.
- ⁵⁷ „Retrato de una mirada al siglo XX”. *Diario Sur*, 2015. március 26.
- ⁵⁸ <https://www.newjsag.hu/2016/06/03/bolocaust-szarvasi-aldozataira-emlekeztek-vasarnapl/>.
- ⁵⁹ Ember 1974.

